

## REKVIZICIJA CRKVENIH ZVONA U DALMACIJI ZA VOJNE POTREBE U PRVOM SVJETSKOM RATU

UDK: 355.2:780.633.133 (497.58Dalmacija)“1914/1918) dr. sc. STANKO PIPLOVIĆ  
Primljeno: 12. studenog 2021. Društvo prijatelja kulturne baštine Split  
Izvorni znanstveni rad Obala Hrvatskog narodnog preporoda 25  
21000 Split, HR  
stanko.piplovic@gmail.com

*Bogata zbirka spisa Konzervatorskog ureda za Dalmaciju u Splitu i državnih arhiva u toj pokrajini sadrže i podatke o tragičnoj sudbini nekih nepokretnih umjetničkih predmeta u novijoj prošlosti. Strašne ratne prilike kroz pet godina početkom 20. stoljeća između europskih sila ozbiljno su ugrozile njihov opstanak. Radi se, uz ostalo, o crkvenim zvonima koja su, osim praktične svrhe, po svojoj prirodi imala i kulturnu vrijednost. Prijetilo im je potpuno uništenje zbog njihove upotrebe kao materijala za proizvodnju oružja. U toj teškoj situaciji državna se uprava ipak držala korektno i nastojala očuvati najvrednije primjerke. Ipak najviše zahvaljujući tadašnjoj službi zaštite spomenika u Beču, a još više u pokrajini, mnoga su zvana u zadnji čas spašena od uništenja. Pri tome glavna je zasluga pripadala konzervatoru Frani Buliću koji je navodio vojne vlasti da brojna zvana, te glasnike mira, kontemplacije i okupljanja vjernika, ne pretope u ubojito oružje.*

*Ključne riječi: Prvi svjetski rat, Dalmacija, zaštita spomenika kulture, zvana, Frane Bulić*

Zvona su zvučni instrumenti masovne produkcije i uporabe. U oskudici drugih sredstava komunikacije, učinkovito su služila u praktične svrhe, oglašavajući se najviše kao nagovještaj liturgijskih događanja, poziv na skupove, za

objavu radosnih i žalosnih događaja. Pored toga, služila su i za upozorenje stanovnika na opasnosti od napada neprijatelja ili elementarnih nepogoda. Kao brojni drugi uporabni predmeti, često su bila figuralno ukrašavana ili su na njima upisani majstori koji su ih salili i godine kada je to učinjeno. Mnoga stara zvona s područja Dalmacije s vremenom su propala. Uništena su u nemirima ili su se kroz godine od upotrebe istrošila i oštetila. Pokvario im se zvuk. Sudbina nekih je znakovita i često u konačnici nepoznata. Među najdrastičnijim pogubnim događajima za mnoga zvona bio je Prvi svjetski rat kada ih je velik broj zauvijek propao u vrtlogu krvavih sukoba svjetskih velesila.

Na crkvama po Dalmaciji postojala su zvona već u ranom srednjem vijeku i predromanici. O tome svjedoče sačuvani zvonici u obliku preslice i tornjevi nad crkvama kao na Sv. Ivanu Krstitelju i Gospi od Zvonika u Splitu te na crkvi sv. Spasa na vrelu Cetine.<sup>1</sup> Slično je bilo i kasnije, ali ih je malo sačuvano. Svakodnevnom uporabom zvona su se trošila i oštećivala pa su zamjenjivana novima. Neka su doživjela nasilna uništenja, a o drugima se zna tek iz sačuvanih dokumenata.

Takvo jedno malo zvono među najstarijima poznatima nalazilo se na župskoj crkvi na Pločicama u Konavlima. Izrađeno je 1090. i ukrašeno prikazima svetaca.<sup>2</sup> Na franjevačkoj crkvi u Zadru nalazilo se zvono, također dekorirano likovima svetaca, iz 1328. godine. Salili su ga majstori Belo i Vivencije.<sup>3</sup>

Mnoga stara zvona na dalmatinskim crkvama salivena su u Veneciji, ali postojale su i domaće radionice. Dubrovnik je bio poznat po ljevaonicama. Najstarije zvono u tom gradu, za koje se zna, na zvoniku je crkve isusovaca, a izradili su ga 1355. Vivencije i njegov sin M. Viator. Ovaj posljednji salio je 1370. i zvono u crkvi franjevaca, ali je 1831. pretopljeno u Splitu. Još 1478. godine učinio je zvono za uru na gradskom zvoniku bombardijer Mihajlo Fiorentinac. Bilo je lošeg zvuka pa je i ono poslije rastopljeno.<sup>4</sup>

1 Tomislav Marasović: *Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji*. Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture (ur. Andre Mohorovičić), JAZU, Split 1978., 93-94.

2 Niko Štuk: *Zvono iz XI. vijeka na Pločicama u Konavlima Kotara Dubrovačkoga*. BASD, Split 1908., br. 31, 166-168.

3 Sofija Petricioli: *Zvono majstora Bela i Vivencija u Zadru*. PPUD, Split 1980., br. 21, 246-248.

4 Niko Gjivanović: *Gradski zvonik u Dubrovniku*. Dubrovnik, Dubrovnik 1929., br. 4-5, 144-148.

Među glasovitim našim majstorima bio je Ivan Krstitelj de Tollis koji je vjerojatno rođen u Rabu u 15. stoljeću gdje je imao radionicu. U 16. stoljeću bio je nadaleko čuven. Bio je u službi Dubrovačke Republike za koju je radio topove. U tom je gradu 1506. godine napravio veliko zvono s dva brončana kipa koji odbijaju batovima ure na gradskom satu, na crkvama sv. Nikole i sv. Josipa.<sup>5</sup> Njegovo su djelo zvono crkve sv. Klare u Kotoru i crkve Navještenja u Stonu, a također zvona za Split i Koločep. Njegovi sinovi Jakov i Pavao nastavili su očev posao.

Posebno se istakao u 16. i početkom 17. stoljeća Frano Antica Lastovac, ljevač topova, zvona i umjetnina. Poznata su neka njegova djela iz tog vremena. Iz godine 1579. njegovo je najstarije zvono za crkvu Mihe Pracata. Sačuvano je i zvono koje se nalazilo na crkvi sv. Elizabete na Pilama. Sin mu Gaudencije salio je malo zvono za dominikanski samostan u Dubrovniku.<sup>6</sup>

Na otočiću Vrniku pred Korčulom nalazila su se dva stara zvona iz 15. stoljeća. Konzervator dr. Božo Trojanis je 1901. godine predložio da se pošalju u Arheološki muzej u Splitu. Na osnovi izvještaja prof. dr. Wilhelma Antona Neumanna o tome se raspravljalo na sjednici Središnjeg povjerenstva za istraživanje i očuvanje umjetničkih i povijesnih spomenika u Beču, ali nije donesena konačna odluka. Određeno je da se to bolje ispita.<sup>7</sup>

Zanimljiv je bio slučaj s područja Makarske kada je došla pod tursku vlast koja je bila tolerantna prema tamošnjim redovnicima. Na zvoniku obližnjeg franjevačkog samostana Svete Marije u Zaostrogu bilo je zvono još prije osmanlijskog osvajanja. Stradalo je pri navali uskoka. Sandžak-beg Mehmed 1591. godine ipak je odobrio fratrima ponovno podizanje zvonika sa zvonom. Zatim je 1605. Emin Halil dozvolio franjevcima postaviti još jedno zvono na crkvi sv. Marije u gradu.<sup>8</sup>

U kuli zvoniku šibenske katedrale prije njezina rušenja nalazila su se četiri zvona. Jedno je od njih iz 1704., djelo Gregoija, Antonija i Zambellija, a drugo,

---

5 Frane Bulić: *Povratak dubrovačkih topova iz vojnog Muzeja u Beču*. VAHD, Split 1921., sv. XLIV, 14.

6 Lukša Beritić: *Frano Antica Lastovac*. PPUĐ, Split 1954., br. 8, 87-95; Stanislav Szymancki: *O Lastovcima ljevačima zvona i topova u Poljskoj*. PPUĐ, Split 1975., br. 20, 121.

7 Bulić, Frane, 1901., 81.

8 Milivoj Žanetić: *Zvona i uskoci u turskim dokumentima Franjevačkog samostana Sv. Marije u Zaostrogu*. MP, Makarska 2000., br. 5, 107-108; Milivoj Žanetić: *Zvona u turskim dokumentima samostana Sv. Marije u Makarskoj*. MP, Makarska 2003., br. 6, 97.

manje, iz 1837. godine, Giovannija Colbachinija. Skinuta su u svibnju 1889. i smještena u crkvu sv. Barbare.<sup>9</sup> Na području Makarske ističu se zvona iz 18. stoljeća. Među njima je ono na zvoniku Sv. Filipa na obali u Makarskoj iz 1704. što ga je donio biskup Nikola Bijanković iz Venecije.<sup>10</sup> Salio ga je jedan od članova obitelji Alberghetti koji su naraštajima radili u arsenalu. Iz istog su vremena i zvona crkve sv. Marka u gradu i zvono na kapeli sv. Roka u selu Bastu.<sup>11</sup>

Pitanjem zvona, njihove starosti i ljevača u Dalmaciji počelo se stručno baviti koncem 19. stoljeća. Tako je povjesničar i etnograf Vid Vuletić Vukasović 1891. upozorio na zvono grobljanske crkve sv. Luke u selu Kučištu na poluotoku Pelješcu iz 1422. godine. Napravio je usporedbe s još dva zvona iz istog vremena kako bi ukazao na eventualnog zajedničkog majstora. Nekako u isto vrijeme osvrnuo se i na dva zvona crkve sv. Nikole na Korčuli. Manje je iz 1435. godine nepoznata majstora, a drugo iz 1698. djelo majstora Bartolomea de Polisa. I u ovom je slučaju pokušao, u okviru tadašnje slabe istraženosti teme zvona, utvrditi neke vremenske i prostorne poveznice.<sup>12</sup> Zanimanje je raslo pa je Arheološki muzej u Splitu nabavljao starinska zvona za svoju zbirku. U više navrata kupovana su od poznate ljevaonice Jakova Cukrova u Splitu. Pored ranijih, u rujnu 1899. kupljeno je jedno iz 1467. godine, a 1902. još dva zvona.<sup>13</sup> Osim na crkvama, postavljena su zvona i za otkucavanje vremena na javnim satovima kao što je bilo ono u Dubrovniku ili u Hvaru. Sačuvana zvona izazivala su pozornost znanosti, posebno nastupom 20. stoljeća. A tada je došao rat.

## PRVA REKVIZICIJA

Početkom 20. stoljeća Austro-Ugarska, u čijem je sastavu i Dalmacija, bila je u dosta stabilnim gospodarskim prilikama. Izbijanjem Prvog svjetskog rata

9 Milan Ivanišević: *Porušena kula-zvonik šibenske stolne crkve*. PPUD, Split 1963., br. 15, 106.

10 Mile Vidović: *Nikola Bijanković splitski kanonik i makarski biskup, 1645-1730*. Split 1981., 146-147.

11 Milivoj Žanetić: *Crkvena zvona i prilike u Makarskoj i Makarskom primorju za francuske okupacije (1806. – 1813.)*. MP, Makarska 2006., br. 8, 147.

12 Vid Vuletić-Vukasović: *Zvono na Pelješcu*. Starinar, Beograd 1892., br. 9, 90-92; Vid Vuletić-Vukasović: *Zvona Sv. Nikole na Korčuli*. BASD, Split 1883., br. 6, 181-182.

13 Buličevi dopisi Kotarskom poglavarstvu u Splitu od 24. X. 1899. AAM br. 107. i 2. 8. 1902. AAM br. 96.

između Centralnih snaga i sila Antante stanje se kroz godine njegova trajanja pogoršavalo.<sup>14</sup> U početku su Nijemci i Austrijanci imali uspjeha, ali već 1915. godine njihove unutrašnje pozicije postajale su lošije. Izvanredne prilike predstavljale su veliko opterećenje za Austro-Ugarsku. Stoga su se svake godine raspisivali ratni zajmovi kako bi se stabiliziralo novčano stanje. Zadnji je raspisan 1918. godine.<sup>15</sup> Ponestajalo je i materijala za proizvodnju opreme, oružja i streljiva za potrebe vojske na bojištima. Država je na razne načine morala osiguravati osnovna sredstva za njihovu proizvodnju. Za to su bile organizirane po cijeloj Monarhiji velike akcije prikupljanja raznih metalnih predmeta koji su se prerađivali u tvornicama. U početku se nastojalo čitavoj akciji dati obilježja rodoljublja, dogovora i dobrovoljnosti. Sve više je manjkalo kovina kao sirovine pa se kasnije pristupilo i njihovu prisilnom oduzimanju. Između ostaloga, Ministarstvo rata naredilo je obavezno prikupljanje zvona s crkava pa također svijećnjaka i dijelova orgulja, prvenstveno zbog sadržaja bakra i kositra, dragocjenog materijala neophodnog za izradu logističke opreme.

Zvona su se organizirano sakupljala na čitavom području države. Bilo ih je mnogo pa je posao bio složen. Tako je po popisu u Bečkoj dijecezi bilo čak 3200 zvona od toga u gradu 3200, a 2600 po župama. Najstarije je bilo iz 1164. godine.<sup>16</sup> Te mjere primjenjivale su se također u Hrvatskoj i u Slavoniji.<sup>17</sup> Akcija u Dalmaciji počela se provoditi 1915. godine. U opsežnom postupku prikupljanja bila su uključena četiri sustava uprave. U prvom je bilo Ministarstvo rata i glavno vojno zapovjedništvo za primorje u Mostaru. Drugi su činile pokrajinske vlasti s Namjesništvom u Zadru i kotarskim poglavarstvima. Sudjelovala je i služba zaštite kulturnih dobara koja se sastojala od Ministarstva za bogoštovlje i nastavu, Središnjeg povjerenstva za spomenike u Beču i pokrajinskog Konservatorijalnog ureda u Splitu na čelu s Franom Bulićem. Uključeni su i biskupski ordinarijati, župski uredi i crkovinarstva.

Najprije se evidentiralo stanje. Tiskan je poseban obrazac s rubrikama u koje su se upisivali podaci o zvonima što su ih župnici trebali dostaviti i pred-

---

14 Stanko Piplović: *Dalmacija u nastupu Prvog svjetskog rata*. KB, Split 2017., br. 42-43, 77-110.

15 *V. ratni zajam, III potpis*. SD, 5. 1. 1917., 2; *Šesti ratni zajam*. SD, 16. 5. 1917., 2; *Za 7. ratni zajam*. SD, 27. 10. 1917., 2.

16 *Zvona u Beču*. Dan, 27. 1. 1916., 4.

17 Viktor Hoffiller: *Osvrt na rekviziciju zvona u Hrvatskoj*. SC, Zagreb, 1919., XIII/I, 7-8.

ložiti koja od zvona bi trebalo sačuvati.<sup>18</sup> Taj je posao brzo obavljen, ali je bilo dosta župnika koji su odgovorili kako kod njih nema suvišnih zvona. Mnoga stara zvona došla su u ratu na red za pretapanje. Neka od zvona mogla su biti pošteđena i to u onoj mjeri koliko su bila neophodna za bogoslužje te ako su imala posebnu povijesnu i umjetničku vrijednost ili su bila stara. Župnici su ponekad navodili, kao razlog za sačuvanje zvona, da su prirasla srcu naroda i da ih se smatra svetinjom.

Za postupak oko rekvizicije zvona bio je važan dopis kojim je Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu zamolilo Dalmatinsko namjesništvo u Zadru da se sva suvišna zvona po crkvama koja nisu imala posebnu vrijednost ustupe bez naknade vojnoj upravi. Sve radove oko skidanja trebali su pažljivo izvesti ovlašteni stručnjaci. Bilo je uputno vrijedna zvona odrediti još dok su na tornjevima kako bi se smanjili troškovi prijevoza. U skladu s tim Namjesništvo se obratilo svim biskupskim ordinarijatima, istočnim eparhijama i konzistorijima u pokrajini. Oni su pozvali crkvinarstva kao upravitelje imovine pojedinih crkava da prijave zvona.<sup>19</sup>

## 1915. GODINA

Preko biskupskih ordinarijata i episkopskih konzistorija tražili su se od župnika popisi zvona s podacima i obrazloženjima za ona posebna kako bi se sačuvala. Trebalo je upisati i težinu zvona, što je bio poseban problem jer nije bilo mogućnosti da ih se izmjeri. Smatralo se da bi se to moglo procijeniti po promjeru uz sudjelovanje nekog vještaka.

Kao mjesto sabiranja iz cijele pokrajine Namjesništvo je naredbom od 24. listopada 1915. odredilo Split.<sup>20</sup> Dioničko društvo *Metallzentrale* u Beču tiskalo je posebnu knjigu s popisom tvornica metala po okruzima i dostavilo je zainteresiranim ustanovama u državi. To su bili pogoni u koje se moglo slati zvona na taljenje. Takvih u Dalmaciji nije bilo pa su se zvona upućivala dalje u unutrašnjost, vjerojatno u područje uže Austrije, ali i Mađarske.<sup>21</sup> I Bulić se po dužnosti obratio crkvenim vlastima da dostave dokumentaciju o crkvenim zvonima na njihovu području i posebno naznače ona za koja su smatrali da

18 Iskaz zvona u župi, Obrazac I, 1915.

19 Dopis Namjesništva Biskupskim ordinarijatima od 24. 10. 1915. AKU br. 78.

20 Dopis Namjesništva biskupskim ordinarijatima od 5. 12. 1915. AKU br. 78.

21 AKU br. 34. iz 1916.

imaju veliku vrijednost i tako se poštede. Konačne prijedloge nakon pregleda sačinjavao je konzervator.

Dio zvona na sebi je imao natpise kojima su označeni godina, mjesto i ime majstora koji ih je salio. Bilo je također reljefnih ukrasa s prikazima svetaca. Iz toga se mogla procijeniti njihova važnost. Neka su bila obična bez ikakvih naznaka. Da bi olakšao župnicima kako predložiti koje bi trebalo sačuvati, Bulić je upozorio na njihov oblik. Objasnio je kako do konca 12. st. zvona nisu imala kasniji izgled nego su bila izdužena, a njihov je vrh bio više čunjast ili sasvim okrugao. Natpisi su na takvim najstarijim zvonima vrlo rijetki. Otprilike od tog vremena imala su udubljene natpise, a do tada nije bilo poznato ni jedno zvono s izbočenim slovima. Zvona s ispuččanim slikama u reljefu nisu poznata prije 14. stoljeća.<sup>22</sup>

Kako bi se olakšao postupak i smanjili troškovi prijevoza do mjesta prikupljanja, nastojalo se kvalificirati zvona dok su još bila na svojim mjestima prije otpreme. S druge strane, da bi se skinula, u nekim se slučajevima moralo srušiti dio nekih zvonika.<sup>23</sup> Stoga, kako bi se ipak moglo pokazati posebnost nekog zvona, određeno je da se s njih naprave otisci reljefnih ukrasa i pošalju uz prijedlog njihove zaštite. Za pravljenje otisaka Konservatorijalni ured u Splitu izdao je naročiti naputak. U njemu se navodi da to treba napraviti na posebnom hrapavom papiru, a u nedostatku njega, pomoću papira za filtriranje, bugačice ili da valja koristiti stari papir časopisa. Papir je trebalo namočiti i postaviti na predmet. Zatim ga je trebalo lagano udarati četkom dok se u njega jasno ne utisnu slova ili ornament. To se ostavljalo na zvonu dok se potpuno ne osuši i tada skidalo. Taj jednostavan ali prikladan postupak bio je efikasan.

Velika žurba i rastuće potrebe vojske zahtijevale su od crkvenih vlasti što više kovina. Već 21. svibnja Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu zamolilo je biskupske ordinarijate da izvide i utvrde koliko bi ih se od strane pojedinih crkovenarstava besplatno moglo ustupiti vojsci. Na 25. rujna 1915. pozvalo je na ustup suvišnih zvona, a kako su se prilike brzo pogoršavale, 11. prosinca je insistiralo na strožim mjerama. Tražilo se da se u najkraćem roku izradi pregled raspoloživih zvona i da se podaci dostave do 30. studenoga.<sup>24</sup>

Postupak za spašavanje zvona provodio se preko biskupskih ordinarijata, a ocjenu za izuzimanje davao je pokrajinski konzervator. Da bi se to moglo

---

22 Bulićev dopis Dalmatinskom namjesništvu u Kninu od 18. 1. 1916. AKU br. 5.

23 Naputak Konservatorijalnog ureda. AKU br. 2 iz 1916.

24 Dopis Namjesništva Biskupskom ordinarijatu u Splitu, od 28. 4. 1915. NAS poz. 356.

uspješno provesti, trebao je jedan stručnjak obići sve crkve u Dalmaciji. To nije bilo moguće jer je bilo vezano s izuzetno velikim troškovima i drugim poteškoćama: cijela je pokrajina bila proglašena ratnim područjem. Problem je riješen odlukom od 14. listopada 1915. godine da se sva zvona ustupljena za ratne potrebe pošalju na posebna sabirališta. U početku je određen Split. Ali to je bilo složeno jer, ako bi se neka zvona tek tamo isključila, trebalo ih je ponovno vratiti natrag. Kasnije su kao mjesto pregleda bila sabirališta u Zadru, Kninu, Metkoviću, Gružu i Zelenici. Poteškoća je bila i u tome što u mjestima nije bilo sposobnih ljudi koji bi mogli skidati zvona jer su bili u vojsci. Stanje je postajalo još složenije ako je za skidanje trebalo rušiti dio zvonika da bi se proširili otvori za iznošenje zvona i namještati posebna skela. Za to su trebali ovlašteni stručnjaci. U velikoj žurbi skinuta zvona odmah su otpremana u tvornice pa su zasigurno i neka vrijedna propala. Donošene su i druge odredbe koje su često bile proturječne.

Za početni postupak karakterističan je slučaj Trogira iz 1915. godine. Opat Josip Sentinella dostavio je popis zvona crkava s područja župe. Crkvinari zborne crkve u Trogiru obavijestili su da se na njezinu zvoniku nalazi pet zvona od kojih su tri stara, a dva iz novijeg vremena koje je salio Petar Colbachini pok. Ivana iz Bassana u Venetu 1892. godine. Za glavno veliko zvono predloženo je da ga se sačuva jer je na njemu prikaz sv. Lovre i natpis koji spominje majstora Jeana Gaillarda iz 1629. godine. Osim toga, ne bi ga se moglo skinuti bez rušenja dijela zida tornja. Drugo, manje, zvono ima također natpis i slike te godinu 1732. koju je izveo Pauli de Polis. Treće malo zvono također je ukrašeno likovima svetaca i popravljeno 1815., djelo Cancianija iz Venecije. Crkvinarstvo je zamolilo Pokrajinski konservatorijalni ured da se sačuvaju barem tri glavna zvona koje su Trogirani jako voljeli. Po predaji, pri lijevanju zvona doprinosili su zlatne i srebrne nakite. Bulić je prihvatio taj prijedlog.<sup>25</sup>

Isto tako, u svrhu pregleda i ocjene, crkvinarstvo je 17. prosinca 1915. poslalo Kotarskom poglavarstvu u Splitu dva zvona bivše crkve Svih Svetih i to jedno iz 1598., a drugo iz 1603. godine. Bulić je preporučio da se prva tri zvona ne uvrste u popis izručenja, a novija dva da se po potrebi mogu skinuti. Molio je da mu se dostavi popis svih zvona. To je i učinjeno za po jedno zvono na crkvama sv. Petra iz 1611. s potpisom Joannisa i Baptistae de Tonisa iz Venecije, sv. Nikole u samostanu benediktinki iz 1815. ljevaoca Concianija

25 Dopisi Crkvinarstva stolne crkve i konzervatora iz prosinca 1915. AKU br. 92.



iz Venecije, Blažene Djevice od Karmela iz 1674. s potpisom Carol Trabucho i sv. Mihovila Arkandela. Izvan grada je crkva Gospe od Anđela s dva zvona. Jedno je iz 1682., a drugo iz godine 1700. Na svima su bili figuralni prikazi svetaca.

Samostan dominikanaca u Trogiru izvijestio je da su na zvoniku njihove crkve tri zvona. Jedno od njih dosta je veliko i staro, iz 1657. godine, a na njemu je sedam reljefa. Salio ga je Antonio Depolis iz Venecije. A kako je u uputama navedeno da se označi jedno zvono koje je neophodno za redovne službe, redovnici su izabrali upravo to. Prijedlog je podržao i konzervator. Majstor Paolo Depolis salio je 1729. zvono srednje veličine, a malo je bez ikakva natpisa.<sup>26</sup>

Slično je stanje bilo i u Šibeniku. Na traženje Namjesništva, uprava stolne crkve odredila je 1915. tri zvona koje bi mogla predati za vojne svrhe. Radilo se o zvonima na crkvama sv. Grgura iz 1700., Svih Svetih iz 1801. i sv. Barbare iz 1375. Sva su bila s natpisima. Bulić je predložio da se sačuva najstarije. Kurant Mandaline obavijestio je da ima samo dva zvona jer je crkva siromašna.<sup>27</sup>

Koncem 1915. i početkom 1916. godine Bulić je na obali u Splitu pregledavao pristigla zvona iz okolnih mjesta. Na 21. prosinca odabirao je zvona iz Trogira, Bola, Jelse i Brusja. Na 23. prosinca izdvojio je dva mala zvona, 30. prosinca opet je procjenjivao nadošla zvona i sva propustio za vojsku. Na 11. siječnja 1916. pregledao je četiri zvona i to iz Bačina na Neretvi, po jedno iz Lovreća, Zaostroga, veliko iz Sućurca i tri iz Drvenika kod Makarske. I njih je propustio jer su bili običnog oblika i iz novijeg vremena. Na 16. veljače rezervirao je jedno zvono iz 1637. iz Gdinja, a tri zvona iz Drvenika i dva iz Makarske propustio. U nastavku je pregledavao popise zvona dostavljenih iz Dubrovačke biskupije. Zatim je 20. veljače ocjenjivao zvona Šibenske biskupije.<sup>28</sup> Kao mjesto preko kojeg su se otpremala zvona na Ministarstvo rata određen je Knin. Koncem 1915. godine zapovjedništvo tamošnje željezničke postaje obvezalo se na besplatan dalji prijevoz.<sup>29</sup>

---

26 Dopis Dominikanskog samostana u Trogiru Konzervatorijalnom uredu od 4. 12. 1915. AKU br. 90.

27 Dopis Župskog ureda Mandaline od 18. VII. 1915.; Župski ured u Šibeniku konzervatoru Buliću od 6. 11. 1915.; Bulićev dopis Župskom uredu u Šibeniku od 7. 11. 1915. AKU br. 81.

28 Bulićeva zabilješka. AKU br. 78 iz 1915.

29 Dopis Kotarskog poglavarstva Splita Biskupskom naredbeništvu u Splitu od 16. 12. 1915. NAS poz. 356.

Osim zvona, korisnici su morali i ostale starinske kovinske predmete od vrijednosti dostaviti konzervatoru. O tome je Bulić posebno upozorio Općinu Kaštel Novoga kod Trogira i konzervatora Posedela u Dubrovniku.<sup>30</sup> Na to se odazvao i župnik Kaštel Štaflića s napomenom da kod njih ima nešto sabranih predmeta i da se čuvaju u općini Kaštel Novoga, ali ih oni nisu bili skloni predati jer im služe za pripomoćne svrhe.<sup>31</sup>

## 1916. GODINA

Postupak selekcije nastavljen je i 1916. godine. Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu definiralo je otpisom od 9. svibnja čitav daljnji slijed rekvizicije zvona. Crkvene vlasti su dosta uredno izvršavale zadatak. Sredinom 1916. godine izvidi o zvonima bili su skoro gotovi i napravljeni su popisi koje je Dalmatinsko namjesništvo prosljedilo Ministarstvu za bogoštovlje i nastavu u Beč na daljnju provedbu.<sup>32</sup> To je omogućilo da se odustane od formalne rekvizicije na temelju zakona o ratnim postupcima od 26. prosinca 1912. godine. Moglo se prijeći oduzimanju zvona po detaljnoj uputi Namjesništva bez poteškoća putem slobodnog ugovora uz primjerenu naknadu. Preuzimanje zvona povjereno je časnicima inženjerima narodnog ustanka i vojničkim činovnicima. Tome je morao prisustvovati poduzetnik kojemu vojna uprava povjeri posao. Ovaj trošak padao je na vojsku. O svemu se sastavljao zapisnik. Određeno je da se s time počne 7. kolovoza 1916. godine.<sup>33</sup>

Neka su zvona u početku dobrovoljno ustupljena, a neka uz naknadu po težini. Ministarstvo rata dalo je upute vojnim zapovjedništvima oko preuzimanja zvona. Trebalo ih je poslati Odjelu za patriotsko sabiranje zvona Ministarstva. Međutim, ako bi se zvono otpremilo na skladište pa ga se oslobodilo rekvizicije, troškove prijevoza i ponovne postave na zvonik morala su preuzeti crkovinarstva. Župnici često nisu imali sredstava pa se smatralo da bi i njih trebala snositi vojna zapovjedništva.<sup>34</sup>

Prema propisanom postupku, nakon što se srede popisi zvona po dijecezama, Ministarstvo rata dužno ih je prosljeđivati nadležnim vojnim zapovjedniš-

30 Brzojavka. Bulićevo upozorenje od 12. 5. 1915. AKU br. 42.

31 Prepoštovani Gospodine! Župnikov dopis Buliću od 14. 5. 1915. AKU br. 42.

32 Dopis Namjesništva konzervatoru od 18. 4. 1916. AKU br. 42; Marius Attems: *Biskupskom Ordinarijatu u Splitu*. LBSM, Split, 1916., br. 6-7, 49-50.

33 Cirkular Biskupskog ordinarijata Splita župnicima od 25. 7. 1916. NAS poz. 356.

34 Dopis Dalmatinskog namjesništva Biskupskom ordinarijatu u Splitu od 28. 7. 1916. NAS poz. 356.

tvima radi preuzimanja. Skidanje zvona morali su izvesti poduzetnici i predati ih uz zapisnik. Za obeštećenje crkvenim vlastima određene su 4 krune po kilogramu težine. Preporučeno je da se za zvona na kojima ima nekih oznaka učine otisci na papiru (kalkografija, Papierabklatsche) ili fotografije i to prije nego se predaju u sabirališta. Za to su na terenu bili slabi uvjeti. Budući da je to pitanje bilo od interesa za crkvenu upravu i ustanove za skrb, o zaštiti spomenika Namjesništvo je odluku prepustilo tim ustanovama.<sup>35</sup> Bulić je sa svoje strane biskupskim ordinarijatima preporučio da se otisci zvona na papiru čuvaju u njihovim zbirkama ili da se dostave Konservatorijalnom uredu. On je svakako želio imati jedan primjerak.<sup>36</sup>

Među brojnim zvonima za koja se smatralo da bi ih trebalo zaštititi jest i ono iz 1328. iz crkve franjevaca u Zadru koje je otkupilo Ministarstvo 1909. godine za 2500 kruna pa se otada nalazilo u Muzeju Sv. Donata, zatim zvono iz crkve sv. Lovre u Trogiru iz 1629. koje je imalo francuski natpis, dva zvona crkve sv. Barbare u Šibeniku, jedno iz 1375. a drugo iz 1383. godine. Za razliku od toga, Bulić je smatrao da se zvono u Baćinama iz 1647. godine ne bi moglo uvrstiti u prvu kategoriju.<sup>37</sup>

Rekvizicijom su obuhvaćene i pravoslavne crkve. Naročito se to odrazilo na područje Boke kotorske koja je također tada bila u sastavu pokrajine Dalmacije. Na 21. prosinca 1915. Namjesništvo se obratilo Istočno-pravoslavnom episkopskom konzistoriju u Kotoru da se u pogledu rekvizicije zvona poveže s Bulićem, što je i učinjeno. Konzistorij je predložilo da se sačuvaju zvona crkve sv. Nikole u Kotoru i parohijske crkve u Dubrovniku posebno zbog njihove lijepe melodije. Nadalje su istaknuta zvona parohijskih crkava sv. Petra i Pavla u Risnu i sv. Bogorodice u Radovićima kod Krtola, ali su neka od njih ustupljena državi zbog velikih potreba. Među ustupljenima, bila su dva zvona velike crkve manastira Savine, zvono filijalne crkve sv. Georgija u Toploj i malo zvono na parohijskoj crkvi na Podima i još mnoga druga.<sup>38</sup>

Bulić je od Episkopskog konzistorija u Kotoru u srpnju 1916. tražio da se naprave otisci oznaka na zvonima kako bi mogao procijeniti njihovu vrijed-

---

35 Cirkular Namjesništva biskupskim ordinarijatima i episkopskim konzistorijama od 22. 5. 1916. AKU br. 54.

36 Bulićeva okružnica iz 1816. AKU br. 79.

37 Bulićev dopis Namjesništvu od 18. 1. 1916. AKU br. 5.

38 Pismo episkopa konzervatoru iz 1916. AKU br. 2.

nost. Međutim, taj posao se nije mogao učiniti pa dostavljeni naputak nije ni prosljeđen područnim parohijskim i tutorskim uredima. Razlog je bio u otežanom poštanskom prometu i što u mnogim mjestima nije imao tko to učiniti jer je bilo opasno nestručnim osobama penjati se na zvonike koji su većinom bili na preslicu. Suviše, do tog vremena crkvena uprava na terenu nije izvršila nikakav pregled zvona. Smatrala je da zvona starijih od 16. stoljeća ni nema niti je znala ima li na njima bilo kakvih natpisa.<sup>39</sup>

Ne samo što su zvona oduzimana, nego je bila ograničena i njihova uporaba. Zapovjedništvo za zaštitu obale u Mostaru 16. lipnja 1916. dozvolilo je zvonjenje u kotarima na obalnom području samo od ishoda do zalaza sunca. Ono je svedeno na podne, pri početku mise i večernje i to samo u župskim crkvama kratkim znakovima klepcem. Običajno je slavljenje bilo potpuno zabranjeno. U unutrašnjim kotarima nije bilo ograničenja oglašavanja.<sup>40</sup>

U samostanu franjevaca u Šibeniku među ostalim zvonima bilo je i jedno iz 1421. godine. Kako je imalo poseban starinski duguljast oblik, predloženo je za isključenje od oduzimanja.<sup>41</sup> Župski ured u Šibeniku dostavio je 5. prosinca 1915. konzervatoru popis zvona s njihovim opisom i to u katedrali tri zvona iz 17. i 18. stoljeća, na crkvama sv. Ante dva zvona iz 18. stoljeća, sv. Duha dva iz 1692. i 1851., na crkvi sv. Ivana tri.<sup>42</sup> Preporučeno je da se zvono iz crkve sv. Ivana iz 1591. i crkve sv. Duha iz 1692. ne isporuče vojsci. Bulić je doznao da zvono u crkvi sv. Ivana ima natpis na kojem se spominje ime Joanisa Baptistae kao ljevaoca koje nije zabilježeno u popisu koji mu je dostavljen 5. prosinca pa je i njega preporučio da se sačuva.<sup>43</sup> Na 20. veljače 1916. Bulić je pregledao popis zvona Šibenske biskupije pa je tražio da mu se dostavi i popis onih zvona koja su bila oslobođena od rekvizicije jer je predlaganje Namjesništvo prepustilo crkvenim vlastima.<sup>44</sup>

Dostava mišljenja za poštedu zvona od oduzimanja nastavljena su tijekom 1916. i s područja Hvara. Ali posao je zapinjao pa su Bulić i pokrajinske vlasti slali naputke i požurivali župnike. Crkovinarstvo stolne crkve još je 17. prosin-

39 Dopis pravoslavne Episkopske konzistorije Buliću od 13. 7. 1916. AKU br. 92.

40 Thun: *Prepoštovanom biskupskom ordinarijatu u Splitu*. LBSM, Split, 1916., br. 6-7, 51.

41 Bulićev dopis Gvardinarijatu franjevačkog samostana konventualaca u Šibeniku od 31. 1. 1916. AKU br. 8.

42 Bulićev dopis Župskom uredu Grada u Šibeniku od 12. i 15. 12. 1915. AKU br. 86.

43 Gradski župski ured Šibenik, popis zvona od 5. 12. 1915. AKU br. 9.

44 Bulićev dopis Župskom uredu grada Šibenika od 15. 12. 1915. AKU br. 86; Dopisivanje Biskupskog ordinarijata u Šibeniku s konzervatorom iz lipnja 1916. AKU br. 61.

ca 1915. poslalo Kotarskom poglavarstvu u Splitu tri zvona koja su pripadala crkvi Anuncijate. Jedno je bilo iz 15., drugo iz 18. stoljeća, a treće bez oznake. Molilo je da bar prvo bude vraćeno. Prijedlog je prihvaćen pa se zvono moglo podignuti natrag.<sup>45</sup>

Bulić je pregledao dostavljeni popis zvona s područja Dubrovačke biskupije i predložio Namjesništvu neka koja bi trebalo sačuvati, a za ostala se moralo sačekati dok stignu u Split kako bi ih vidio. Procijenjena ukupna težina zvona iznosila je oko 6000 kilograma. Od toga je, prema odluci od 31. prosinca 1915., trebalo ostaviti trećinu odnosno 2000 kilograma.<sup>46</sup> U Trstenom i okolici Dubrovnika na crkvama bilo je ukupno osam zvona različite starosti.<sup>47</sup> Na obližnjem otočiću Koločepu četiri su crkve s po jednim zvonom i to župska crkva u Koločepu Donjem, kapele sv. Ante Opata i sv. Ante Padovanskog u Koločepu Gornjem i kapela sv. Nikole na groblju. Ona su ostala nakon prve rekvizicije pa je župnik nastojao da se njihova zvona ne izruče. Želio je barem sačuvati ono na crkvi sv. Ante Opata iz 1412. godine. Zvona su uzeta koncem lipnja 1917. pa je župnik u ožujku 1918. molio da se vrate. Nije se moglo ništa učiniti jer su vjerojatno završila u nekoj ljevaonici.<sup>48</sup>

Na osnovi svih dostavljenih podataka Bulić je početkom 1916. sastavio popis onih zvona na području Dubrovačke biskupije koje treba sačuvati. Obuhvaćeno je oko 40 zvona. Za grad su predložene crkve sv. Vlaha 4 zvona, stolna crkva, Bratstvo sv. Josipa, Gospa od Karmina 2, sv. Nikole, sv. Dominika 2, Svih Svetih 1, Male braće, sv. Ignacija i zvono na tornju sata.<sup>49</sup>

Ordinarijat je pripremio popis zvona cijele Splitske biskupije uključivo i ona koja bi se trebala zaštititi. Ukupno je bilo 39 naselja s podacima o najvećem promjeru, težini, starosti i natpisima na njihovim zvonima. Najviše ih je bilo iz 18. stoljeća. Najstarije zvono je iz 1466. na kapeli u Dućama. Bulić je pregledao popis i, s obzirom na pravilo da se ne prekorači pošteda više od trećine ukupne težine i na potrebe bogoštovlja, odlučio je obustaviti samo mali broj.<sup>50</sup>

---

45 Župnik Hvara Konservatorijalnom uredu 21. 12. 1915. AKU br. 3.

46 Dopis konzervatora Namjesništvu od 8. 2. 1916. AKU br. 15.

47 Popis zvona Trsteno biskupije Dubrovnika od 16. 7. 1917. AKU br. 22.

48 Bulićev dopis Župskom uredu u Koločepu od 30. 1. 1916. br. 7; Spisi župnika Koločepa i Frane Bulića br. 65 iz 1917. i 1918. godine.

49 AKU br. 15 iz 1916.

50 Popis zvona iz 1916. koja su se imala isključiti iz ustupa radi prijekih interesa za očuvanje spomenika. AKU br. 18.

Na tornju stolne crkve u Splitu bilo je veliko zvono težine 1260 kilograma, u narodu nazvano *Bumbal*.<sup>51</sup> Godine 1503. salio ga je Ivan Krstitelj. Za njegovu nabavku založio se čitav grad dobrovoljnim prinosima u zlatu i srebru. S vremenom zvono se počelo oštećivati, a naposljetku je i potpuno zamuklo. Oko 1820. stigao je iz Bassana zvonar Giovanni Colbachini koji je u blizini na Majdanu uredio ljevaonicu, a kasnije je premjestio u grad. Izlio je mnoga zvona po Dalmaciji. Među njima, zvono crkve sv. Mateja u Dobroti i manje zvono šibenske katedrale. Oštećeno zvono u Splitu prelio je Colbachini pa se prvi put oglasilo 1830., baš na carev rođendan. Nekoliko godina kasnije i ono je napuklo.<sup>52</sup> Zvono nije bilo uvršteno u popis za isključenje iz ratne rekvizicije. Stoga je 21. studenoga 1916., upravo na dan smrti cara Frane Josipa I., spušteno sa zvonika, prevezeno na željezničku stanicu i poslano u Knin, a odatle je trebalo dalje na prelijevanje za potrebe rata. S obzirom na sve okolnosti, konzervator Bulić posredovao je kod vojnih vlasti pa je zvono vraćeno i dogovoreno da se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu. Muzej je u to vrijeme već imao nekoliko starinskih zvona prikupljenih pred više godina, ali je ovo ipak uručeno crkvinarstvu. Zvono je preuzeto koncem veljače 1917. i postavljeno u prostoriju istočno od sakristije katedrale.<sup>53</sup> Za skidanje zvona vojno zapovjedništvo u Mostaru ispostavilo je crkvinarstvu u Splitu 1917. račun na 1070 kruna. Kako crkvinarstvo nije imalo sredstava, odgođeno je plaćanje za tri mjeseca. Ni to nije pomoglo pa je vojska u više navrata urgirala i kroz 1918. godinu.<sup>54</sup>

Dalmatinsko namjesništvo u kolovozu je dostavilo konačan popis zvona Buliću da se izjasni koja bi se trebala isključiti kao kulturni spomenici. Navedeno je kako je krajnje vrijeme da se počne preuzimanje. O tome su obaviještene kotarska poglavarstva Zadra, Hvara i Kotora te grčkoistočni konsisteriji Zadra i Kotora.<sup>55</sup>

51 *Iz starog Splita*. SD, 15. 7. 1954., 3.

52 *Bumbal*. Novo doba, Split, 4. 2. 1922., 2-3.

53 Bulićev dopis crkvinarstvu stolne crkve u Splitu od 4. 3. 1917. AKU br. 11.

54 Dopisivanje konzervatora, crkvinarstva i zapovjedništva u Mostaru do sredine 1918. godine. AKU br. 121 iz 1917.

55 Prečasnom gospodinu c. k. pokrajinskom konservatoru Mons. Franu Buliću u Splitu. Dopis Dalmatinskog namjesništva od 3. 8. 1916. AKU br. 108.

## DRUGA REKVIZICIJA

### 1917. GODINA

Uslijed dugog trajanja rata, opća kriza 1917. godine bila je velika. Posebno je teška oskudica hrane, nedostajalo je čak kruha, šećera i mlijeka. Porasla je još više potreba za kovinama. Nije završena ni prva rekvizicija, a 22. svibnja 1917. objavljena je naredba ministra za zemaljsku obranu da se sva zvona čiji je najveći promjer preko 25 centimetara imaju predati za ratne svrhe. U to su uključena i ona koja su ranije bila pošteđena. Izuzeće je predviđeno samo za posebna zvona za što je Državni ured za spomenike izdao provedbene odredbe. Ako na nekim crkvama ne bi ostalo nijedno zvono za bogoslužje, vojne vlasti su mogle ostaviti najmanje.<sup>56</sup>

Odmah je počela druga rekvizicija zvona i u Dalmaciji. Pored potrebe za kovinama, kao jedan od razloga za skidanje zvona vlasti su navele opasnost da bi mogla pasti u ruke neprijatelju ako bi on zauzeo neki dio primorja. To bi navodno bila opasnost da ih odnese kao trofeje ili ih potopi u more. Odlučeno je da se zvona uskladište u Prijedoru ili Bosanskom Brodu.<sup>57</sup>

U skladu s novom odlukom, Pokrajinski konservatorijalni ured ponovno se obratio okružnicom od 25. lipnja 1917. župskim i parohijskim uredima i samostanima da u svom interesu, najkasnije do 15. srpnja, pošalju nadležnim vlastima točan popis svojih preostalih zvona i posebno navedu koja su se trebala sačuvati jer se kasnije nikakva molba neće moći uvažiti. U tom roku većina župnika u Splitskoj biskupiji dostavila je ispise. Vojničke vlasti odlučile su rekvirirati zvona do kraja mjeseca.<sup>58</sup>

Bulić je osobno obišao i pregledao sabirališta u Splitu, Šibeniku, Kninu i Brodu na Savi te obavljao odabir. Konzervator prof. Božo Cvjetković to je učinio u Gružu, Grudi, Metkoviću i Zelenici, a Josip Bersa u Zadru. Procjenjuje se da je u Dalmaciji dignuto 1500, a od uništenja pošteđeno samo 150 zvona.

U popisu je trebalo posebno navesti broj vrijednih zvona, njihov promjer, težinu, starost, prijepis natpisa i grbova na njima. U sporazumu s vojnim vla-

---

56 Vicencij Palunko: *Uglednom upraviteljstvu župske (sam.) crkve*. LBSM, Split, 1917., br. 8-10, 1.

57 Dopis Konservatorskog ureda u Splitu Biskupskom ordinarijatu u Splitu od 23. 3. 1917. NAS poz. 356.

58 Dopis Kotarskog poglavarstva Splita Biskupskom ordinarijatu u Splitu od 19. 7. 1917. NAS poz. 356.

stima u Beču, utanačeno je da se sva zvona lijevana prije 1600. godine zaštite. Za zvona iz 17. i 18. stoljeća priznavala se osobita vrijednost ako su se isticala ukrasima, imala natpis o nekoj povijesnoj osobi ili događaju. Određeno je da će se samo u rijetkim slučajevima zvona lijevana nakon 1800. godine poštediti. Mogla su se sačuvati samo u nekim primjercima da bi tako ostala svjedočanstva kasnijim naraštajima. Međutim, popisi koji su dostavljani nisu uvijek bili potpuni ni točni jer se događalo da natpisi na zvonima nisu dobro prepisani.

Ponovno su upućeni župnici na mogućnost procjene starosti zvona. Ako na njima nije bilo nikakve oznake da bi im se pomoglo utvrditi kada su salivena, naznačena su fizička obilježja pojedinih vremenskih razdoblja. U tu svrhu korisna je bila tehnika i način pisanja. Takva zvona koja su po obliku bila različita nisu se oduzimala.<sup>59</sup> Dokumentaciju je trebalo dostaviti biskupskim ordinarijatima, Državnom uredu za spomenike u Beču i Pokrajinskom koseruatorijalnom uredu u Splitu.

Nakon što je neko zvono skinuto sa crkve, odvezeno je na određeno mjesto za prikupljanje, a odatle u tvornicu na pretapanje. Jedno od mjesta sakupljanja zvona bio je i Šibenik i to na željezničkoj stanici. Trebao ih je u kolovozu 1917. godine pregledati asistent Arheološkog muzeja u Splitu Znidarčić. Otputovao je vlakom, ali je stigao tek do Perkovića. Dalje nije mogao naći zgodnu vezu jer su vlakovi prometovali rijetko i neuredno. Trebao je biti na putu nekoliko dana, što je bilo skupo. Da izbjegne veliki trošak vratio se natrag, a vojničkom časniku prepustio da sam odredi ako ima koje zvono koje treba zaštititi.<sup>60</sup>

Zvona na području Hvarske biskupije, koja je obuhvaćala otoke Hvar, Brač i Vis, počela su se skidati u travnju 1917. Od korisnika konzervator je zatražilo da se žurno označe i pošalju popisi posebnih zvona. Procedura oduzimanja zvona bila je složena i dugo je trajala. To se odnosilo i na područje Hvarske biskupije. Na osnovi dopisa Konservatorijalnog ureda od 23. ožujka 1917., Biskupski ordinarijat odmah je posebnom okružnicom zatražilo podatke o zvonima iz svih mjesta biskupije. Ubrzo su počele prijave. Iz samostana sv. Ivana Krstitelja obaviješteno je da se tamo nalazi zvono iz 1708. godine i da je već stavljeno u rezervu. Ordinarijat je u lipnju dostavio popis svih zvona s označenima koja bi se trebalo sačuvati, ali kako je Ministarstvo naredilo da se predaju sva zvona s promjerom većim od 25 centimetara, osim posebnih,

59 Bulić, Frane, 1917. 1-2.

60 Znidarčićeva zabilješka od 24. 8. 1917. AKU br. 92.



trebalo je popis ispraviti. Među brojnim slučajevima, znakovit je i onaj sa zvonima crkve Blažene Gospe od Blagovijesti. Već ranije su bila ustupljena vojnoj upravi. Jedno je bilo starinsko pa je sačuvano i postavljeno na crkvu sv. Duha kojoj su bila skinuta oba zvona. Ono se 1918. nalazilo u Arheološkom muzeju u Splitu pa je odobreno da se preuzme natrag.<sup>61</sup>

Na osnovi okružnice Konservatorijalnog ureda od 25. lipnja 1917. ubrzo su pristigli iskazi iz župa Hvara o zvonima na njihovim crkvama za četrdesetak mjesta. Među njima su bili na otoku Hvaru grad, Stari Grad i Sućuraj gdje su u župskoj crkvi sv. Jurja bila tri zvona od kojih su dva salivena u radionici Cukrova u Splitu 1895. i na crkvi sv. Ante dva obična zvona iz 1890. godine. Primjerice u Starome Gradu na crkvi dominikanskog samostana bila su četiri zvona iz 1892. godine. Narod je želio da ostanu, ali po novoj odredbi zvona salivena poslije 1600. godine bila su podložna rekviziciji. Od mjesta na otoku Braču važna su bila ona u Supetru gdje su na župskoj crkvi bila četiri zvona iz prve polovice 19. stoljeća koja su salivena u Veneciji, Bassanu i Splitu i još pet zvona na raznim crkvama. U Sutivanu su postojala zvona bogato ukrašena pa se župnik žalio kako bi bilo za plakati kada bi se pretvorila u ubojito oružje. U Postirama je u tri crkve bilo 9 zvona iz novijeg vremena i u Bolu su se nalazila zvona iz 18.-19. stoljeća. Zvona župske crkve u Bobovišćima i Ložišćima bila su obična, bez ikakva ukrasa. Iako je Župski ured Bobovišća o tome već ranije dostavio Biskupskom ordinarijatu u Hvaru izvještaj, ponovno je 29. ožujka stigao popis onih koja se odredilo novom prilikom dignuti.<sup>62</sup>

Na otoku Visu bila su najvažnija zvona na crkvi sv. Jere samostana franjevacu u samom mjestu gdje su bila tri zvona, jedno iz 17. i dva iz 18. stoljeća, salivena u Italiji. Na 3. siječnja 1918. dignuta su zvona sa sviju crkava i kapela. Na brojne molbe župnika vojno zapovjedništvo u Mostaru ostavilo je tri zvonca. Međutim, u Visu je i kapelica sv. Jurja za koju se smatralo da je najstarija u mjestu pa je njezino zvono bilo sveta uspomena, stoga ga se nastojalo spasiti.<sup>63</sup>

Župski ured u Šibeniku kasnio je s dostavom popisa preostalih zvona u gradu konzervatoru. Bulić je na to otklonio od sebe odgovornost ako bi vojska u novoj rekviziciji uzela i neka vrijedna. Samo je dominikanski samostan obavijestio da na svom zvoniku ima tri zvona nabavljena 1895. u ljevaonici Petra

---

61 Biskupski ordinarijat Hvar konzervatoru 16. 5. 1918. AKU br. 60.

62 Spisi AKU br. 32, 41, 61 i 65 iz 1917.

63 Dopisi župnika Visa Konservatorijalnom uredu od 8. i 12. 3. 1918. AKU br. 32.

Cukrova u Splitu. Veće je posvećeno Gospi od Ružarija, srednje sv. Dominiku, a malo sv. Vicencu. Sva tri bila su oslikana. Vojna vlast digla je dva, a ostavila srednje. Na samostanskoj crkvi sv. Frane nalazila su se dva zvona koja su prijavljena 7. srpnja. Veliko zvono, teško po procjeni 360 kilograma, saliveno je u Veneciji 1729. godine. Djelo je to Paula Depola. Na njemu su natpis i šest reljefa svetaca. Drugo je zvono iz 1421. Po tradiciji bilo je na samostanskoj crkvi u Bribiru, a nakon što su ga srušili Turci, s drugim dragocjenostima zvono je preneseno u Šibenik. Oslobođeno je od rekvizicije.<sup>64</sup>

U Prvić Luci na otočiću kod Šibenika na tornju bila su dva i na župskoj crkvi jedno zvono.<sup>65</sup> U župi obližnjeg otoka Zlarina kod Šibenika bilo je samo jedno zvono na mjesnoj kapeli sv. Marije od Ružarija iz 1760. Nije bilo poznato gdje je saliveno jer na njemu nije bilo nikakva natpisa. Godine 1917. je skinuto, ali je ležalo na obali pa se nije znalo što bi s njim.<sup>66</sup>

I s pravoslavnih crkava na području Eparhije Boke kotorske i Dubrovnika stizali su popisi zvona. Na okružnicu konzervatora od 25. lipnja 1917. brzo su došli odgovori. Na katedralnoj crkvi sv. Nikole u Kotoru dva su zvonika, u jednom su bila tri a u drugom dva zvona, sva iz prve polovice 19. stoljeća. Četiri do njih napravljena su u prvoj polovici 19. stoljeća. Djela su Pietra, Joannisa i Girolama Colbachinija iz Bassana, dok je jedno napravio Federico Müller iz Trsta. Osim toga, na parohijskoj crkvi sv. Luke, na crkvi sv. Pokrova na groblju u Škaljarima i na filijalnoj crkvi sv. Petke u selu Kavač zvonici su na preslicu s po tri zvona. Dosta su jednostavna, a ona na crkvi u Kavaču i razbijena 1915. godine za vrijeme rata s Crnom Gorom. Isticalo se samo jedno zvono na crkvi sv. Pokrova koje je napravio 1874. Pietro Colbachini.<sup>67</sup>

Pozornost je privuklo jedno malo ukrašeno zvono iz 1601. godine u parohiji Klinci, ali nije poznato gdje je saliveno. Uz njega su vezana zanimljiva narodna predanja. Stoga se paroh 8. srpnja 1917. obratio Povjerenstvu za očuvanje spomenika u Beču s molbom da se poštedi. To je i odobreno.

64 Iskaz zvona u samostanskoj crkvi sv. Frane u Šibeniku od 7. 7. 1917. AKU br. 65.

65 Buličev dopis Župskom uredu u Šibeniku od 14. 7. 1917. AKU br. 65; Dopis starješinstva dominikanskog samostana u Šibeniku pokrajinskom konzervatoru od 5. 7. 1917. AKU br. 65; Dopis Župskog ureda u Prviću pokrajinskom konzervatoru od 11. 7. 1917. AKU.

66 Dopis Župnog ureda Zlarin pokrajinskom konzervatoru od 24. 7. 1917. AKU br. 81. 1917.

67 Popis zvona na pravoslavnim crkvama u parohiji Kotorskoj od 6. 7. 1917. AKU bb.

Sredinom godine zaredala je dostava popisa crkava iz parohija s podacima o preostalim zvonima koje bi trebalo sačuvati. Predloženo je jedno zvono na crkvi sv. Nikole na filijalnoj crkvi u Ledenicama kod Kotora iz 1783. godine, teško 45 kg. Slijedili su u srpnju popisi iz Ublja, pet zvona crkve sv. Petra i Pavla u tutorstvu Risna, sva iz 1905. iz ljevaonice De Poli u Vittoriji. U tom su mjestu još tri crkve s ukupno pet zvona. Na manastirskom zvoniku crkve sv. Đorđa u Banju tri su zvona iz prve polovice 19. stoljeća. Na svakom su figuralni ukrasi. Isključeno je najveće zvono. U Herceg-Novom na filijalnoj crkvi sv. Arkandela Mihovila bilo je još jedno zvono i jedno na crkvi Vaznesenja Gospodnjeg u Toploj. Za njima su slijedile i druge prijave.<sup>68</sup>

Za skidanje zvona u Boki bili su iz Mostara u Kotor poslani radnici. Na prijedlog kotarskog poglavarstva troškove njihova održavanja prihvatilo je Pravoslavno tutorstvo u Kotoru. U kolovozu je još uvijek vladala neizvjesnost jer se nije znalo koja će se zvona odnijeti. Naročito je mučilo predstavnike pravoslavne crkve što će se dogoditi s njihovom katedralom sv. Nikole u Kotoru. Grčkoistočno je episkopski konzistorij u Kotoru 18. lipnja 1917. posredstvom tvrđavnog povjerenika zamolio pokrajinskog konzervatora da zapovjedništvo u Mostaru obustavi skidanje zvona s te crkve. Bulić nije mogao ništa učiniti iz formalnih razloga jer nijedno nije bilo saliveno prije 1600. godine niti mu je bila poznata njihova povijesna vrijednost.<sup>69</sup>

Koncem 1917. godine u sve težim prilikama dolazilo je i do većih slabosti u organizaciji i kriterijima prikupljanja zvona. Tako su se u Metkoviću našla neka zvona iz 14. i 15. stoljeća koja su potjecala iz Splitske i Dubrovačke biskupije. Bila su besplatno ustupljena vojnoj upravi. Bulić je u toj situaciji pozvao župnike i crkvinarstva da se jave ako je neko njihovo. Zastupnik Prodan obratio se 14. rujna čak upitom ministru predsjedniku dr. Seidleru. Smatrao je da je postupak vlasti protuzakonit s kulturnog stajališta i vrlo loš. Prigovorio je da se oduzimaju čak i zvona salivena prije otkrića Amerike te zvona s onih crkava koje su bile ponos kršćanstva kao što je bio slučaj s hramom sv. Šimuna. Zamjerio je što vlasti nisu u mnogim crkvama ostavile ni jedno zvono za bogoštovlje i za školu te nisu pošteđena

---

68 Popis zvona manastira Banja Risan i dopis Protoprezvitarijata Herceg-Novog konzervatoru od 15. 7. 1917. AKU.

69 Dopis crkvenog tutorstva u Kotoru Konservatorijalnom uredu od 4. 8. 1917. AKU; Dopis tvrđavskog zapovjednika Buliću od 24. 7. 1917. AKU br. 65.

ni zvona s glagolskim natpisima koja su bila značajna za Dalmaciju kao narodna svojina.<sup>70</sup>

Oduženjem rata, u rastućoj krizi, čak su se i drugi predmeti iz crkava odnosili. Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu odredilo je aktom od 7. studenoga 1917. da se pristupi oduzimanju dijelova orgulja po crkvama i to njihove kositrene čeone cijevi, a također i svijećnjaka. S tim je trebalo započeti 15. studenoga tako da to obavi stručnjak za gradnju orgulja.<sup>71</sup> Orgulje koje su bile od povijesne vrijednosti trebalo je izlučiti i to samo one građene prije 1800. godine te one koje su bile posebne s glazbenog stajališta. Ministarstvo je odredilo vještake za procjenjivanje njihovih cijevi.<sup>72</sup> Biskupski ordinarijati trebali su sastaviti njihov popis s opisom instrumenata, imenom graditelja i godinom gradnje, glazbene podatke i podatke o njihovim škrinjama.<sup>73</sup> U stanju opće nestašice i ograničenog uvoza prikupljale su se i druge sirovine kao što je stari papir i tekstil.

## 1918. GODINA

U 1918. godini prilike su bile izuzetno teške, država je bila pred rasulom. Vojska je doživljavala neuspjehe. Sredstva su bila iscrpljena pa je raspisan novi ratni zajam.<sup>74</sup> Nastavilo se rješavati pitanje zvona. S otoka Hvara dostavljeni su podaci o zvonima u Jelsi gdje je prijavljeno 12 zvona uglavnom iz druge polovice 19. stoljeća, koje je većinom lijevao Jakov Cukrov u Splitu. Vojničko je zapovjedništvo po odluci Ministarstva rata odlučilo u rujnu dignuti zvona sa stolne crkve u Hvaru, a za potrebe bogoslovlja ostaviti samo najmanje.<sup>75</sup> U ožujku 1918. skinuta su rekvirirana zvona na području Hvarske biskupije. To je učinjeno i u gradu, osim stolne crkve gdje su bila ranije ostavljena. Međutim, 23. travnja došlo je tamo posebno povjerenstvo i to pokrajinski konzervator s jednim vojnim inženjerom ocijeniti zvona s njihove kulturne vrijednosti. S obzirom na to, Kaptol se obratio Ministarstvu rata molbom da zvona ostanu

70 O *plijenjenju starinskih zvona sa glagolskim natpisom u Dalmaciji*. Prava crvena Hrvatska, Dubrovnik, 8. 12. 1917., 2; *Starinska zvona*. Prava crvena Hrvatska, Dubrovnik, 27. 10. 1917., 3.

71 *Orgulje*. SD, 17. 11. 1917., 2.

72 *Za procjenjivanje cijevi od orgulja*. SD, Zadar, 17. 11. 1917., 2.

73 Frane Bulić: *Prepoštovanomu Biskupskom Ordinarijatu u Splitu*. LBSM, Split, 1917., br. 8-10, 64.

74 *Prospekt. Osmi austrijski ratni zajam*. Narodni list, 31. 5. 1918. 5.

75 Spisi AKU br. 31 i 47 iz 1918.

i dalje jer se u toj crkvi obavljaju najvažnije vjerske funkcije u Biskupiji.<sup>76</sup> Tražila se predaja i ostalih sa stolne crkve. Ministarstvo nije uvažilo podnesak Biskupskog ordinarijata od 24. travnja.

I Biskupski ordinarijat u Šibeniku obratio se Ministarstvu rata radi zaštite zvona franjevačkog samostana sv. Lovre zbog njihova lijepog zvuka i jakog glasa. S druge strane, kako je stari zvonik katedrale srušen a novi nije izgrađen, to zvono preuzelo je ulogu glavnog glasnika svih važnih vjerskih događanja u gradu. Sva ranije oduzeta zvona bila su već skinuta pa bi došlo do novog velikog troška za naknadno skidanje još i ovog. To se, zbog veličine zvona, ne bi moglo izvesti a da se ne poruši dio zvonika. Stoga se molilo da zvono i dalje ostane na svom mjestu. Nisu uvažene molbe za crkvu sv. Lovre u Šibeniku, niti za preostala dva zvona na katedrali u Splitu. Ministarstvo je obrazložilo kako uviđa vjerska čuvstva pučanstva, ali stalno rastuća potreba streljiva uvjetovala je bezuvjetnu nuždu za dodatnom nabavom kovina i ne mogu se ublažiti izdana naređenja.<sup>77</sup>

Stolna crkva u Šibeniku nije imala zvonika pa su njezina zvona u to vrijeme pohranjena u biskupskoj palači. Dva teška zvona stolne crkve ostavljena su na zahtjev konzervatora koji je utvrdio da su iz poznate radionice Zambelli.<sup>78</sup> Kako su izuzeta od oduzimanja, poduzete su mjere za njihovo vraćanje na izvorno mjesto. Oduzeta zvona u Šibeniku bila su odložena na željezničkoj stanici. Na 25. i 26. travnja 1918. Bulić je bio tamo. Pregledao je zvona i utvrdio da su s pravoslavne crkve uzeta dva mala zvona, a ostavljena dva. Na jednom od njih bio je podatak da ga je izlio Joannes Baptista 1618., a na drugome Gregory Zambelli 1711. godine.

Uz pomorski svjetionik na Velom Ratu na Dugom otoku nalazi se crkva sv. Nikole. Crkva je pripadala Pomorskoj vladi u Trstu. Njezino je zvono oduzeto i poslano u Zadar. S obzirom na to da je crkvu sagradila državna ustanova, 1918. je zatraženo da se vrati. Dušobrižnički ured taj je zahtjev poslao Kotarskom lučkom poglavarstvu u Zadru da poduzme mjere pa ga je mjesno zapovjedništvo poslalo natrag.<sup>79</sup>

---

76 Dopis kaptolskog vikara D. Siminijata Ministarstvu rata od 24. 4. 1918. AKU br. 37.

77 Dopis konzervatora biskupskim ordinarijatima Hvara, Šibenika i Splita od 18. 7. 1918. AKU br. 82.

78 Dopis Ministarstvu rata od 25. 4. 1918. AKU br. 47.

79 Dopis Dušobrižničkog ureda Velog Rata od 4. 3. 1918. AKU br. 30.

Tutorstvo grčkoistočne parohijske crkve u Dubrovniku u veljači je tražilo od Ministarstva za zemaljsku obranu da se sačuvaju zvona.<sup>80</sup> Na crkvi ih je bilo pet, ali ni do tada nije sačinjen njihov popis, opis niti bilo kakva druga dokumentacija što je otežavalo rješavanje tog pitanja.<sup>81</sup>

Nastupom 1918. godine, kada su ratne prilike za Austro-Ugarsku bile vrlo loše i počeli unutrašnji neredi, mnogi su župnici izbjegavali ustupati poduzetnicima zvona. Na to se vojno zapovjedništvo žalilo 23. lipnja Združenim biskupijama. Stoga se kaptolski vikar Splitske biskupije Vicencij Palunko obratio župskim uredima i pozvao ih na izvršenje obveza. Upozorio ih je da se time bespotrebno stvaraju troškovi koji će pasti na konkretne crkve.<sup>82</sup> Rekvirirana bakrena zvona pokušavalo se zamijeniti novima od čelika novcem kojim su se isplaćivale naknade za odnesena. Ona su bila skuplja, a nisu imala onako lijep zvuk kao stara. Na to je Ministarstvo rata svim vojnim zapovjedništvima dostavilo Objavu u kojoj je navedeno da nije uputno trošiti dobivena sredstva od predanih zvona za nova loših kvaliteta. Stoga je konzervator za Dalmaciju odredio da crkvinarstva ne smiju nabavljati bez izričite dozvole ordinarijata.<sup>83</sup>

Troškove skidanja i prijevoza zvona, koja su bila izuzeta od oduzimanja, do mjesta prikupljanja i njihov kasniji povratak natrag morali su platiti župski uredi. Organizirala ih je vojna uprava u Mostaru koja je za to angažirala poduzetnike. Ali, iznosi su bili previsoki pa se tražilo njihovo smanjenje. Takav je bio slučaj i s crkvama na dubrovačkom području u predjelima Pile-Danče, na otočiću Lopudu i u Mrcinama čija su se zvona nalazila u skladištu u Gružu i kod mjesnog zapovjedništva u Grudi, a određeno je da se vrati. Bulić je urgirao kod Biskupskog ordinarijata da se bratovština sv. Nikole, bratovština Mesara i crkvinarstva obvežu da će isplatiti troškove vojnoj upravi za skidanje zvona.<sup>84</sup>

Zvono s crkve sv. Mateja u Dobroti skinuto je i odvezeno u Zeleniku te pohranjeno kod tamošnje topničke jedinice. Odlučeno je ipak da se sačuva, ali

80 Dopis Tutorstva grčkoistočne parohijske crkve u Dubrovniku Ministarstvu za narodnu obranu od 14. 2. 1918. AKU br. 33.

81 Bulićev dopis Tutorstvu parohijske crkve u Dubrovniku od 13. 3. 1918. AKU br. 33.

82 Vicencij Palunko: *Svim P. N. Župskim Uredima Združenih Biskupija*. LBSM, Split, 1918., br. 6, 28.

83 Frane Bulić: *Biskupskom ordinarijatu u Splitu*. LBSM, Split, 1918., br. 3, 15.

84 Bulićev dopis Biskupskom ordinarijatu u Dubrovniku od 29. 3. 1918. AKU br. 38; Dopis Župskog ureda Lopud Konservatorijalnom uredu u Splitu od 14. 4. 1918. AKU br. 49.

je župski ured morao u srpnju 1918. uplatiti 160 kruna za troškove prijevoza. Župnik je tražio od zapovjedništva u Mostaru da se ponovno postavi na staro mjesto na zvoniku jer je vojska raspolagala potrebnim sredstvima. Međutim, vojska nije mogla dignuti zvono na zvonik jer bi morala poslati svoje radnike koje bi crkvinarstvo trebalo dodatno platiti što bi bio veliki trošak za župu.<sup>85</sup> Konzervator je stoga savjetovao Župnom uredu neka se obrati Inženjerijskoj direkciji u Kotoru da osigura radnike za taj posao.<sup>86</sup> Isto tako, 1918. godine pošteđena su zvona pravoslavne crkve u Ledenicama i parohijske crkve sv. Petke u Glavatičićima kod Boke kotorske koje se nalazilo u Tivtu. I u ovim slučajima morala se platiti vojnom zapovjedništvu u Mostaru naknada za skidanje.<sup>87</sup>

Pri oduzimanju je bilo i loših postupaka. Sa stolne crkve sv. Tripuna u Kotoru zvona je skinuo običan radnik. Iz zvonika su na neprimjeren način pobacana na tlo. Nije prisustvovao nitko od povjerenstva pa se crkveni ordinarijat žalio vojnoj vlasti u Mostaru na visinu uplate.<sup>88</sup> Za sva vraćena zvona koje crkvinarstva ne bi preuzela bilo je određeno da se predaju Vojnom muzeju u Beču.

Zvona stolne crkve Trogira bila su pri ranijim pregledima ostavljena na svom mjestu. Međutim, 1818. naredeno je da se skinu jedno s njezina zvonika i jedno s crkve Gospe od Karmela. Sredinom godine nisu bila još uvijek predana pa je Kotarsko poglavarstvo Splita naredilo da se to hitno učini vojnom odaslaniku Gačiću. Crkvinarstvo je poduzelo odmah mjere da se spriječi njihovo oduzimanje.<sup>89</sup> Tako su, uz Bulićevo posredovanje kod vojne vlasti u Mostaru, ostavljena do daljnjega na svom mjestu.<sup>90</sup>

Bulić je nastavio pregledavati prikupljena zvona i to u Splitu 20. travnja, u Hvaru 23. i 24. travnja, u Šibeniku 25. i 26. travnja i Zadru 27. travnja 1918. Ocijenio je zvona župskih crkava Jelse i Sv. Nedjelje na Hvaru, crkve sv. Jurja u Visu, sv. Hipolita na Ugljanu, sv. Mihajla u Miranju te stolne crkve i nove

---

85 Dopis Crkvinarstva crkve sv. Matije u Dobroti od 4. 4. 1918. AKU br. 46.

86 Dopis Župskog ureda u Dobroti konzervatoru od 4. 7. 1918. AKU br. 46.

87 Dopis Ureda grčkoistočne parohije Ledenica konzervatoru starina od 13. 5. 1918. AKU br. 37; Dopis tutorstva parohijske crkve sv. Petke u Glavatičićima konzervatoru od 24. 4. 1918. AKU br. 37.

88 Dopis Biskupskog ordinarijata u Kotoru Pokrajinskom konservatorijalnom uredu od 17. 4. 1918. AKU 50.

89 Bulićev dopis crkvinarstvu zbornu-opatske crkve u Trogiru od 6. 5. 1918. AKU br. 54.

90 Obavijest konzervatora Crkvinarstvu stolne crkve u Trogiru od 12. 5. 1918. AKU br. 89.

crkve u Šibeniku. I za njih je vojno zapovjedništvo u Mostaru tražilo naknadu troška za skidanje. Zanimljiv je slučaj zvona iz 1657. godine s crkve Sv. Nedjelje na južnoj obali otoka Hvara. Bilo je razbijeno, ali je Bulić pri pregledu odredio da se izuzme od rekvizicije. Župnik je pristao dati umjesto toga jedno novo. Staro zvono je trebao predati konzervatoru, ali kada je Bulić 21. travnja došao u mjesto, nije ga našao.

U gradu Korčuli oduzeta su zvona na 28. travnja 1917. godine, ukupno njih petnaestak. Samo je glavna crkva mogla zadržati ono najmanje, posvećeno sv. Teodoru, za liturgijske potrebe, visine 60 cm i težine oko 123 kg. Na njemu je prikaz sveca u oklopu rimskog vojnika koji u desnoj ruci drži palmu, a u lijevoj mač. Sačuvana su i dva zvona za otkucavanje sati.<sup>91</sup>

Zvona s otoka Korčule sakupljena su u Metkoviću. Vojno zapovjedništvo pozvalo je na njihov pregled 15. srpnja. Sa strane Konservatorskog ureda određeno je da prisustvuje profesor Božo Cvjetković iz Dubrovnika. On je bio i na uvidu 7. kolovoza u Dubrovniku i idućeg dana u Slanome. Vraćeno je veliko zvono stolne crkve u Splitu.<sup>92</sup>

Još 6. travnja 1917. oduzeto je u župi Čara na otoku Korčuli nekoliko zvona. S kapele Gospe Čarskoga Polja odnesena su dva. Uskladištena su u Metkoviću. S obzirom na to da su bila stara – jedno je iz 1467. godine – obećano je da će ih se vratiti na prvobitno mjesto ako crkvinarstvo plati 24 krune za prijevoz. To je odmah učinjeno. Kako ni do konca srpnja 1918. to nije napravljeno, zamoljen je Bulić za posredovanje.<sup>93</sup>

U tako opsežnom i složenom poslu, naročito pri kraju rata kada se već vidjelo rasulo države, bilo je dosta pogrešaka, nesporazuma i reklamacija. Tako je Kotarsko poglavarstvo, prema prijavi vojnog zapovjedništva u Mostaru, u srpnju 1918. strogo opomenulo Crkvinarstvo stolne crkve Splita da je uskratilo vojničkom izaslaniku poduzetniku Milanu Gačiću iz Mostara skidanje crkvenih zvona. Radilo se o isporuci drugog i eventualno trećeg zvona stolne crkve za koje je konzervator već ranije poslao Ministarstvu rata molbu za izuzeće od rekvizicije. Stoga se i dalje čekalo na rješenje.<sup>94</sup>

91 Tulić, Damir, 2002., 157; Damir Tulić: *Zvona korčulanskih crkava*. Godišnjak grada Korčule, Korčula, 2004., br. 9, 121.

92 Dopisi AKU br. 66 od 22. 7., br. 68. od 7. 6. i br. 75 od 2. 7. iz 1918.

93 Pismo župnika Čare Buliću od 27. 7. 1918. AKU br. 91.

94 Prepiska nadležnih ustanova iz lipnja i srpnja 1918. AKU br.76.



Pri rekviziciji zvona u samostanskoj crkvi u Imotskom ostala su još dva zvona. Jedno je bilo iz 1855. godine s posvetnim natpisom caru Frani Josipu I. koji ga je darovao. Zbog toga bilo je već ranije pošteđeno. Drugo je bilo iz 1853. Oba su ostavljena za neophodne župske potrebe. Kada se u srpnju 1918. ponovno raspravljalo to pitanje, Župski je ured zamolio konzervatora Bulića da se tako opet odluči. Na osnovi toga zapovjedništvo u Mostaru obavijestilo je 11. rujna da se prvo zvono sačuva, a drugo da će biti uskoro dignuto.

Zvona koja su skinuta sa crkava sjeverne Dalmacije uskladištena su u Zadru. Vojno zapovjedništvo u Mostaru organiziralo je 27. travnja u Zadru njihov pregled. Josip Bersa prisustvovao je u ime Konservatorskog ureda. Bilo je ukupno 42 zvona, skoro sva mala. Među njima dva su bila iz druge polovice 18. stoljeća, ali bez ikakvih oznaka ili natpisa, a druga dva iz 1670. s crkve sv. Hipolita na otoku Ugljanu i jedno iz 1706. s crkve sv. Mihovila u Mirenju kod Benkovca. Predložio je da se sačuvaju jer su lijepo oblikovana. Također je preporučio neka se Biskupski ordinarijat pobrine za to da se dobiju natrag zvona župske crkve iz Polešnika, Svetog Nikole iz Velog Rata, Svetog Nikole iz Raba, Svetog Trojstva iz Božave te župskih crkava u Bibinju i Škabrnji. Bersa je već ranije to tražio, ali bez uspjeha.<sup>95</sup>

Pitanje zvona s crkava u gradu Zadru bilo je još uvijek neizvjesno. Zapovjedništvo u Mostaru pitalo je konzervatora za mišljenje o vrijednosti zvona stolne crkve i crkve sv. Šimuna. Konzervator Josip Bersa obrazložio je situaciju. Zvona su bila pošteđena od ranije rekvizicije i to intervencijom velikog dvorskog meštra koji je obavijestio da se car zauzeo za zvono stolne crkve. Inače, ta zvona bilo bi teško skinuti jer bi trebalo srušiti dio zida zvonika s obzirom na to da je širina zvona bila mnogo veća od širine otvora. Na crkvi sv. Šimuna bila su četiri zvona. Jedno je bilo razbijeno pa nije vrijedilo nego kao materijal. Ostala tri, po njegovoj procjeni, bila su bez posebnosti.<sup>96</sup>

Dizanje zvona već je do sredine 1918. godine bilo donekle završeno u cijeloj Dalmaciji. Ipak je preostalo još dosta posla. Na 5. kolovoza bio je u Metkoviću pregledati tamo odložena zvona dr. Božo Cvjetković. Među onima koje je ocijenio kao posebna naveo je zvono kapele sv. Vida u Kuni na poluotoku Pelješcu sa slikom Isusovom i godinom 1500. Odabrao je i zvono crkve Gospe Čarskog Polja na kojem je križ i natpis te kapele Anun-

---

95 Dopis J. Berse pokrajinskom konzervatoru od 28. 4. 1918. AKU br. 45.

96 Dopis J. Berse konzervatoru od 1. 9. 1918. AKU br. 90.

cijate iz 1570. u Korčuli, ukrašeno rozetama s prikazom sv. Jurja, Gospe i Propela. Cvjetković je 7. kolovoza bio u Dubrovniku i izdvojio zvono u samostanu dominikanki iz 1622. Nakon toga je 8. kolovoza pregledao zvona u obližnjem Slanom i nije našao ništa izuzetno što bi ih trebalo osloboditi od predaje.<sup>97</sup>

Javljali su se i određeni nesporazumi u postupku rekvizicije. Župski ured u Lopudu predao je u dva navrata osam zvona. Isključeno ih je pet iz rekvizicije pa je nastalo pitanje što je s ostalima. Neka od njih naknadno su vraćena na svoje mjesto. I u Šibeniku je bilo problema oko nadležnosti. Ministarstvo rata smatralo je odgovornim Biskupski ordinarijat što nije skinuto zvono sa samostanske crkve sv. Lovre. Ali kako je to zvono bilo vlasništvo redovnika, Ordinarijat je kontaktirao s njima. Zagovarao je očuvanje zvona poštujući želju građana, ali im nije mogao ništa narediti.<sup>98</sup> Bilo je zvona koja su završila po skladištima i nisu pretopljena. Došlo je i do špekulacija pa su materijal dobiven od topljenja zvona neke tvornice upotrebljavale u sasvim druge svrhe.

Kako je nestašica kovina bivala sve veća, prikupljali su se osim zvona i drugi najrazličitiji uporabni kovinski predmeti. O tome je 29. prosinca 1917. godine izdana posebna Obznana. Početkom 1918. upozoreno je općinstvo da se svi moraju ustupiti.<sup>99</sup> U lipnju 1918., po instrukciji vojnog zapovjedništva u Beču, počelo je sakupljanje ključanica i drugih predmeta na vratima i to najprije u Zadarskom kotaru pa se nastavilo u ostalim krajevima. I kod toga izuzimali su se predmeti od posebne vrijednosti. Bulić je zamolio konzervatora Josipa Bersu pa je izvršio pregled u tom gradu i nije ništa našao što bi bilo vrijedno da se sačuva. Svi predmeti uglavnom su noviji, a ako su bili stari, nisu imali nikakav značaj.<sup>100</sup> Akcija prikupljanja zvona u Dalmaciji potrajala je sve do svršetka rata, ali plan nije u potpunosti izvršen. Neka su vrijedna zvona ipak propala, ali ih je velik broj spašen.

97 Cvjetkovićev izvještaj od 10. 8. 1918. o zvonima deponiranim u Metkoviću i nekima koja su se nalazila na crkvama na Korčuli i u Dubrovniku. AKU br. 92.

98 Dopis Župnog ureda Lopud Konservatorijalnom uredu od 12. 6. 1918. AKU br. 65. – Dopis Šibenskog ordinarijata Konservatorijalnom uredu za Dalmaciju od 22. 7. 1918. AKU br. 88.

99 *Predaja kovinskih predmeta*. SD, 12. 1. 1918., 3.

100 Bulićev dopis Josipu Bersi u Zadru od 5. 6. 1918. AKU br. 63.

## POSLIJE RATA

Nakon Prvog svjetskog rata sudbina preostalih skinutih zvona koja su odnesena bila je različita. Pokrenut je postupak vraćanja sačuvanih. Dosta je zvona koja su zasigurno bila na putu za ljevaonicu, ali nakon primirja ostala su po mjestima bivše Monarhije. Župnici su molili vlasti da pomognu u njihovu pronalaženju. Bilo ih je i u Rijeci pa je upućen dopis Narodnom vijeću da ih se povrati u Split.<sup>101</sup>

Zanimljiva je u tom pogledu sudba jednog zvona povijesne vrijednosti koje se nalazilo na crkvi sv. Mihovila u Raslinama kraj Šibenika iz 1488. godine. Crkvinarstvo je u svoje vrijeme propustilo zatražiti oslobođenje od rekvizicije pa je 1917. godine skinuto s crkve. Ležalo je u željezničkoj postaji u Šibeniku. Tek na naknadnu intervenciju konzervatora nije preliveno u ratne svrhe. Vojno je zapovjedništvo pristalo vratiti ga, uz uvjet da crkvinarstvo plati troškove. Budući da nije bilo odgovora, zvono je poslano na privremeno čuvanje u bečki Heeresmuseum.<sup>102</sup> Kasnije je Konservatorski ured u Splitu upozorio jugoslavensko Ministarstvo inostranih djela na to zvono, ali se pitanje sporo rješavalo. Konačno je 1923. godine vraćeno u Jugoslaviju. Zvono je napuklo i više nije bilo upotrebljivo pa je predano Arheološkom muzeju u Splitu. Crkvi je određena pripomoć za nabavu novoga. Biskupski ordinarijat u Šibeniku čak je sumnjao da kapelan Raslina nije ništa poduzeo da se zvono ne odnese jer se nije moglo koristiti za crkvene potrebe.<sup>103</sup>

Drugi zabilježeni slučaj jest zvono župske crkve sv. Ante Padovanskoga u selu Tjarici istočno od Trilja, izgrađenog 1878. Preslica s jednim zvonom podignuta je 1904. godine. Zvono je skinuto 31. svibnja 1918. i odneseno, ali je ostalo sačuvano u Splitu.<sup>104</sup> Završetkom rata iste godine Zemaljska vlada za

---

101 Dopis Narodnom vijeću Rijeka od 4. 11. 1918. AKU br. 105.

102 Bulić, Frane/, 1922., 11.

103 Dopis Župskog ureda Raslina Konservatorskom uredu u Splitu od 3. 1. 1922. i Bulićev dopis Pokrajinskoj upravi i Ministarstvu inostranih djela od 22. 2. 1922. AKU br. 16. – Dopis Biskupskog ordinarijata Šibenik Pokrajinskom konservatorskom uredu od 26. 10. 1917. AKU br. 97.

104 Ivan Balta: *Župa Svetog duha u Tjarici od 1900. do 1940.* Diplomski rad na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Splitu, Split, 2010., 35. – Zemaljska vlada za Dalmaciju. Dopis Crkvinarstvu župske crkve u Tjarici iz Splita od 11. 11. 1918. Obavijest da se zvono nalazi u ljevaonici Jakova Cukrova u Splitu i da se može podignuti uz namiru troškova od 20 kruna na ime troškova prijenosa i pohrane.

Dalmaciju obavijestila je crkvinarstvo da se nalazi kod Jakova Cukrova i da se može preuzeti. Prethodno je trebalo uplati 20 kruna kao naknadu za prijenos i pohranu. Župnik Bavčević otišao je s jednim seljakom u grad i dovezao zvono natrag.<sup>105</sup>

Pošto je vraćeno oštećeno veliko zvono splitske katedrale, smješteno je u jednu daščaru iza crkve. Tu je zapušteno ležalo povaljeno u gomili otpada. Nakon rata, poticajem dr. Jakše Račića, sabrani su novci kako bi se ponovno pretilo. Najprije je fotografirano. Zatim je razbijeno da bi se lakše moglo prevesti do ljevaonice Cukrova. Izrada dekoracije novog zvona povjerena je mladom umjetniku Radovanu Tommaseu.<sup>106</sup> Na njemu su prikazani likovi Uzašašća Blažene Djevice Marije te solinskih mučenika sv. Duje i sv. Staša. Rezanje kalupa u drvu obavljeno je u Obrtnoj školi u Splitu. Lijevanje je izvršeno 21. ožujka 1922. uz poseban ceremonijal.<sup>107</sup>

Neka su zvona i prodavana. Tako je u Metkoviću po nalogu Direkcije plijena kotarsko poglavarstvo stavilo na dražbu 6 starih zvona s crkava u Lastovu. Zvona su iz 16. i 17. stoljeća i djela su raznih majstora. Jedan je od njih Dominik Macharini, poznat kao ljevalac zvona franjevačke crkve u Pagu, a drugi Anton de Fersis. Ta zvona austrijska je vlast dala skinuti sa zvonika da ih upotrijebi u vojne svrhe. Naknadno ih je oslobodila od rekvizicije zbog povijesne vrijednosti. Pokrajinski konzervator usprotivio se prodaji i obratio se vlastima jer u stvari nisu bili ratni plijen. Zamolio je da budu privremeno pohranjena u Arheološki muzej u Splitu kako ti spomenici ne bi bili uništeni ili upotrijebljeni kao obična sirovina u nekoj ljevaonici.<sup>108</sup>

Dosta je crkava ostalo bez zvona pa se taj nedostatak rješavao na razne načine. Tako je Arheološki muzej u Splitu od više starih zvona, koja su nabavljena pred dosta godina, na molbu bratovština dao neka 1920. godine na privremenu upotrebu crkvama sv. Nikole u Velom varošu i sv. Jere na Marjanu u Splitu.<sup>109</sup> Za crkvu sv. Nikole u Varošu ustupljena su dva i to zvono iz Čare na Korčuli iz 1467., težine 50 kg, i zvono iz crkve sv. Duha u gradu iz 1415.

105 Dopis Zemaljske vlade za Dalmaciju crkvinarstvu župske crkve od 11. 11. 1918. Kronika Župe Tjaraica 1918., 17.

106 Duško Kečkemet: *Slikari, kipari, arhitekti*. Split 2004., 300.

107 \**Lijevanje*, 1922., 3.

108 Bulić, Frane, 1922., 20.

109 Primnica – Reversa. Potvrde o prijemu zvona starješina bratovština sv. Nikole i sv. Jere od 11. 7. 1920. AAM br. 102.

godine, težine 40 kg, kupljeno 1894. Treće je vjerojatno bilo iz Bačine u Makarskom primorju iz 1637. Zvona koja su ranije bila na tim crkvama rekvirirana su 1917. godine.<sup>110</sup> Primanje zvona potvrdili su veliki župani tih crkava i Župski ured sv. Križa.

Trebalo je nabaviti i nova zvona za crkve gdje su nedostajala pa su se naručivala i iz inozemstva. Tako je 1922. godine za crkvu koludrica benediktinki u Hvaru kupljeno zvono od tvrtke obitelji Eugenija Lucetnija u Rimu. Za nabavu novih zvona stolne crkve sv. Marka u gradu Korčuli dugo su se prikupljala sredstva među dobročiniteljima. Zvono Sv. Teodora preliveno je 1923. godine. Tada su nabavljena četiri nova. Najstarije sačuvano u crkvi je Gospojne iz 1526. godine. Međutim Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije 1923. godine odredilo je da se za uvoz mora plaćati carina. Navedeno je da su se zvona izrađivala i u zemlji pa su se tamo mogla nabaviti. Takvih radionica bilo je više, a među njima isticale su se Jakova Cukrova u Splitu i inž. I. H. Bühla u Mariboru. Cijena zvona poslije rata silno je porasla i to, od 4 krune koliko se davalo prilikom rekvizicije, čak i na 180 kruna po kilogramu. Poslije su nešto spuštene. Bilo je teško zamisliti mjesta bez zvona pa su i male župe sakupljale novac od naroda za njihovu nabavu. Neke su u tu svrhu bile primorane prodavati zlatne crkvene predmete. Pri tome se događalo da se naručivalo ne pazeći na kvalitetu zvona, kakve su glasove imala i kakvo će se zvonjenje postići.<sup>111</sup>

## ZAKLJUČAK

I prije Prvog svjetskog rata bilo je drastičnih uništenja zvona u Dalmaciji. Takav se slučaj zbio u doba francuske uprave pokrajinom u Makarskoj i naseljima u njezinom primorju početkom 19. stoljeća. Stanovništvo nije bilo zadovoljno novom vlašću pa se pobunilo. Za kaznu popaljena su primorska sela, konfiscirana imovina pa i rekvirirana zvona sa crkava. Raseljen je franjevački samostan sv. Križa u Živogošću. Njegov inventar i zvona stavljeni su na javnu dražbu.<sup>112</sup>

Tijekom Prvog svjetskog rata austrijske su vlasti za potrebe vojne industrije provodile rekviziciju metalnih predmeta na području cijele Monarhije

---

110 Buličev dopis bratovštinama crkava sv. Mikule i sv. Jere od 20. 6. 1920. AAM br. 120.

111 Janko Berle: *Nabava novih zvona*. SC, Zagreb 1922., br. 16, 13-14.

112 Milivoj Žanetić: *Crkvena zvona i prilike u Makarskoj i Makarskom primorju za francuske okupacije (1806. – 1813.)*. MP, Makarska 2006., br. 8, 115-150.

kao sirovinu za proizvodnju oružja i opreme. U Dalmaciji je to učinjeno u dva navrata i to 1915. i 1917. godine. Za to su bile nadležne najviše državne i pokrajinske, vojne i crkvene ustanove, Ministarstvo za zemaljsku obranu i Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu putem Dalmatinskog namjesništva u Zadru, glavno vojno zapovjedništvo u Sarajevu, biskupski ordinarijati, župski uredi, episkopski konzistorij i pravoslavne parohije. Za neposrednu provedbu zaduženo je zapovjedništvo obalne obrane u Mostaru i ona niža na terenu.

Za zvona u Dalmaciji, kao kulturnog dobra, ipak najpogubnije je vrijeme Prvog svjetskog rata zbog njihove masovne upotrebe kao sirovine za izradu naružanja i opreme vojske. Austrijske vlasti provodeći mjere rekvizicije ipak su donekle nastojale očuvati ono što je najvrednije. Mjere koje su se planirane i provodile bile su sustavne, opsežne i dugotrajne. U svrhu prikupljanja zvona pravljani su njihovi popisi, ali uslijed složenih okolnosti, nepotpuni su, a podaci donekle netočni. Prilikom preuzimanja zvona vodili su se zapisnici na posebnim obrascima s potpisima poduzetnika, upravitelja crkve i predstavnika vojnog zapovjedništva. U njima su se unosili svi važni podaci tako da danas predstavljaju jedan od ključnih izvora za detaljna istraživanja. Dokumentacija se čuva u Konzervatorskom odjelu u Splitu, u državnim arhivima, Arhivu Splitske nadbiskupije, a bilješke o tim događanjima nalaze se i u knjigama župa.

Cijeli postupak rekvizicije mijenjao se od dragovoljnih do prisilnih mjera. Provodio se ipak bez javno izraženih nesuglasica pa i u zadnje vrijeme, kada je uslijed rasula popustila opća stega i javile se oporbe državnom režimu. Ipak, zasigurno su postojala prikrivena nezadovoljstva i kritike. Tome u prilog svjedoči napis jednog seoskog župnika iz Dalmacije u bečkom *Reichspostu* iz 1917. godine. On je naveo da austrijske čete u Italiji napreduju i da su zarobile velik broj topova. S obzirom na to, pitao je, može li se prestati s oduzimanjem zvona od koji su već mnoga ležala po skladištima.<sup>113</sup>

U vezi s lijevanjem zvona, u novije vrijeme posebno mjesto pripada Jakovu Cukrovu koji je imao radionicu u Splitu.<sup>114</sup> Taj vrsni majstor došao je iz Šepurina kod Šibenika u grad kao mladić. Godine 1875. kupio je od Jeronima Colbachinija ljevaonicu i radio zvona za crkve po cijeloj Dalmaciji i okolnim zemljama. Bila je to jedina ljevaonica u pokrajini. Pored novih zvona svih veličina, tu su se prelijevala stara, proizvodile željezne konstrukcije za njihovo

113 *Je li rekvizicija zvona još potrebna*. Prava crvena Hrvatska, 27. 10. 1917., 2.

114 Joso Lakatoš: *Industrija Dalmacije*. Zagreb 1923., 111.

namještanje, a imala je i bogato skladište mužara za pucanje. Jakov je preminuo na Uskrs 1902. godine pa ga je naslijedio sin Ante.<sup>115</sup>

U novije vrijeme zvona su postala predmet znanstvenih istraživanja pa su o pojedinima napravljeni i neki katalozi.<sup>116</sup> Među takvima je primjerice prikaz današnjeg stanja u gradu Hvaru. Ondje se na 13 crkava nalaze 23 zvona iz različitih vremena, najviše iz početka 20. stoljeća. Najstarije je s konca 15. stoljeća. Međutim, još uvijek ne postoje sustavni pregled i ocjena cjeline. Objavljeni su samo raštrkani radovi o pojedinim crkvama, krajevima, majstorima i ljevaonicama. Nedostaju podaci primijenjenih tehnoloških postupaka izrade i ikonografska obrada likovnih prikaza. Nema još uvijek cjelovitog pregleda teme zvona u Dalmaciji uz vremenske i prostorne komparacije i raščlambe. Posebno nije dovoljno iskorištena opsežna sačuvana pisana građa nastala u procesu rekvizicije tijekom rata kao osnovna podloga za konačnu prosudbu.

#### KRATICE

AAM	Arhiv Arheološkog muzeja, Split
AKU	Arhiv Konzervatorskog ureda, Split
BASD	Bullettino di archeologia e storia dalmata, Split
KB	Kulturna baština, Split
LBSM	List Biskupije splitsko-makarske, Split
MP	Makarsko primorje, Makarska
PPUD	Prilozi povijesti umjetnosti za Dalmaciju, Split
SC	Sveta Cecilija, Zagreb
SD	Smotra dalmatinska, Zadar
VAHD	Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, Split

#### LITERATURA

- Marius Attems: *Biskupskom Ordinarijatu u Splitu*. LBSM, Split 1916., br. 6-7, 49-50.
- Ivan Bach: *Zvono iz XIII. stoljeća u muzeju grda Šibenika*. PPUD, Split 1972., br. 19, 47-57.

---

115 \*Jakov, 1902., 60.

116 Anton Gnirs: *Alte und Neue Kirchenglocken*. Leipzig 1924., 31-70.

- Ivan Balta: *Župa Svetog duha u Tijarici od 1900 do 1940*. Diplomski rad na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Splitu, Split 2010.
- Tatjana Barada: *Stara zvona iz Gologorice*. *Histria archaeologica*, Pula 2019., br. 49, 121-136.
- Lukša Beritić: *Ivan Krstitelj de Tollis*. PPUD, Split 1954., br. 8, 48-66.
- Lukša Beritić: *Frano Antica Lastovac*. PPUD, Split 1954., br. 8, 87-95.
- Janko Berle: *Nabava novih zvona*. SC, Zagreb 1922., br. 16, 13-14.
- Željko Bistrović: *Venecijanski zvonoljevači i njihova zvona u Istri i na Kvarneru u srednjem i ranom novom vijeku*. U: *Istra u novom vijeku, Monografije i katalogi* 30, Pula 2017., 25-48.
- Tatjana Bradara: *Zvona iz arheološkog muzeja Istre u Puli*. *Historia Archaeologica*, Pula 2018., br. 48, 119-150.
- Tatjana Bradara, Željko Ujčić: *Crkva i zvono svetog Tome u Puli*. Pula 2018.
- Frane Bulić: *Naši spomenici u c. k. Središnjem povjerenstvu za stare spomenike*. BASD, Split 1901., br. 24, 190-192.
- Frane Bulić: *Prepoštovanomu Biskupskom Ordinarijatu u Splitu*. LBSM, Split 1917., br. 8-10, 64.
- Frane Bulić: *Uporaba zvona za ratne svrhe*. Tiskana okružnica od 25. 6. Split 1917.
- Frane Bulić: *Biskupskom ordinarijatu u Splitu*. LBSM, Split 1918., br. 3, 15.
- Frane Bulić: *Zvona u Dalmaciji i njihovi lijevaoci*. SC, Zagreb 1920., sv. I. 5-7, sv. II. i III. 30-32, sv. IV. 70-74, sv. V. 97-99.
- Frane Bulić: *Povratak dubrovačkih topova iz vojnog Muzeja u Beču*. VAHD, Split 1921., sv. XLIV, 14.
- Frane Bulić: *Prodaja na dražbi historijskih zvonova*. VAHD, Split 1922., sv. XLV, 20.
- Frane Bulić: *Povratak spomenika iz inostranstva*. VAHD, Split 1922., sv. XLV, 11. *Bumbal*. Novo doba, Split, 4. 2. 1922., 2-3.
- Kamilo Dočkal: *Naša zvona i njihovi lijevaoci*. Zagreb 1942.
- T. R. Đorđević: *Zvona u našim crkvama za vreme Turaka*. Zbornik naučnih radova, Zagreb (ur. Grga Novak), 415-429.
- Cvito Fisković: *Ivan Rabljanin*. *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, Dubrovnik 1959., br. 6-7, 205-232.
- Cvito Fisković: *Nekoliko starih zvona dalmatinskih crkava*. *Arti musices*, Zagreb 1984., sv. 15, br. 2, 115-131.



- Niko Gjivanović: *Gradski zvonik u Dubrovniku*. Dubrovnik 1929., br. 4-5, 144-148.
- Anton Gnirs: *Alte und neue Kirchenglocken*. Beč 1917.
- Anton Gnirs: *Alte und Neue Kirchenglocken*. Leipzig 1924.
- Viktor Hoffiller: *Osvrt na rekviziciju zvona u Hrvatskoj*. SC, Zagreb 1919., XIII/I, 7-11.
- Milan Ivanišević: *Porušena kula-zvonik šibenske stolne crkve*. PPUD, Split 1963., br. 15, 84-110.
- Iz starog Splita*. SD, 15. 7. 1954., 3.
- Je li rekvizicija zvona još potrebna*. Prava crvena Hrvatska, 27. 10. 1917., 2.
- Duško Kečkemet: *Slikari, kipari, arhitekti*. Split, 2004.
- Joso Lakatoš: *Industrija Dalmacije*. Zagreb 1923.
- Joško Kovačić: *Zvona na Hvaru*. Život crkve, Hvar 1991., 1992., br. 1, 10-11, 4-5.
- Tomislav Marasović: *Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji*. Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture (ur. Andre Mohorovičić), JAZU, Split 1978., 5-129.
- Nabava zvona*. LBSM, Split 1923., br. 1-2, 7.
- O plijenjenju starinskih zvona sa glagolskim natpisom u Dalmaciji*. Prava crvena Hrvatska, Dubrovnik, 8. 12. 1917., 2.
- Orgulje*. SD, 17. 11. 1917., 2.
- Vicencij Palunko: *Uglednom upraviteljstvu župske (sam.) crkve*. LBSM, Split 1917., br. 8-10, 63.
- Vicencij Palunko: *Svim P. N. Župskim Uredima Združenih Biskupija*. LBSM, Split 1918., br. 6, 28.
- Snježana Pavičić: *Prilog poznavanju crkvenih zvona Hrvatske*. Peristil, Zagreb 1998., br. 41, 43-50.
- Šime Peričić: *Gospodarska povijest Dalmacije od 18 do 20 stoljeća*. Zadar 1998.
- Sofija Petricioli: *Zvono majstora Bela i Vivencija u Zadru*. PPUD, Split 1980., br. 21, 246.
- Stanko Piplović: *Dalmacija u nastupu Prvog svjetskog rata*. KB, Split 2017., br. 42-43, 77-110.
- Prospekt. Osmi austrijski ratni zajam*. Narodni list, 31. 5. 1918. 5.
- Đivo Sjekirica: *Rekvizicija zvona u Prvom svjetskom ratu na području Dubrovačke biskupije*. Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU, Dubrovnik 2013., br. 2, 541-611.

- Starinska zvona*. Prava crvena Hrvatska, Dubrovnik, 27. 10. 1917., 3.
- Stanislav Szymanski: *O Lastovcima ljevačima zvona i topova u Poljskoj*. PPUD, Split 1975., br. 20, 119-133.
- Šesti ratni zajam*. SD, 16. 5. 1917., 2.
- Niko Štuk: *Zvono iz XI. vijeka na Pločicama u Konavlima Kotara Dubrovačkoga*. BASD, Split 1908., br. 31, 166-168.
- Thun: *Prepoštovanom biskupskom ordinarijatu u Splitu*. LBSM, Split 1916., br. 6-7, 51.
- Damir Tulić: *Zvona korčulanskih crkava*. Godišnjak grada Korčule, Korčula 2004., br. 9, 109-126.
- Mile Vidović: *Nikola Bijanković splitski kanonik i makarski biskup, 1645-1730*. Split 1981.
- V. ratni zajam, III potpis*. SD, 5. 1. 1917., 2.
- Vid Vuletić-Vukasović: *Zvono na Pelješcu*. Starinar, Beograd 1892., br. 9, 90-101.
- Vid Vuletić-Vukasović: *Zvona Sv. Nikole na Korčuli*. BASD, Split 1883., br. 6, 181-182.
- Za 7. ratni zajam*. SD, 27. 10. 1917., 2.
- Zvona u Beču*. Dan, 27. 1. 1916., 4.
- Milivoj Žanetić: *Zvona za vrijeme Marka Pola*. Godišnjak grada Korčule, Korčula 1999., br. 4, 189-198.
- Milivoj Žanetić: *Zvona i uskoci u turskim dokumentima Franjevačkog samostana Sv. Marije u Zaostrogu*. MP, Makarska 2000., br. 5, 97-127.
- Milivoj Žanetić: *Zvona u turskim dokumentima samostana Sv. Marije u Makarskoj*. MP, Makarska 2003., br. 6, 95-119.
- Milivoj Žanetić: *Crkvena zvona i prilike u Makarskoj i Makarskom primorju za francuske okupacije (1806.– 1813.)*. MP, Makarska 2006., br. 8, 115-150.
- Milivoj Žanetić: *Zvono makarskog biskupa Nikole Bijankovića iz 1704. godine*. MP, Makarska 1990., br. 7, 123-130.

## REQUISITION OF CHURCH BELLS IN DALMATIA FOR MILITARY PURPOSES IN THE FIRST WORLD WAR

### Summary

During the First World War and due to its long duration, Austria-Hungary, which comprised Dalmatia, faced a growing deficit of resources necessary to maintain economic stability. On the other side, there was an increasing shortage of resources for the production of weapons, ammunition and military equipment. As a result, the Ministry of War decided to collect metal alloy products, especially from bronze and tin. For the most part, church bells were seized and processed in factories. This also applied to Dalmatia. On behalf of the state, the Zadar branch of the Ministry of War was responsible for this complex and extensive assignment. The Coastal Military Command in Mostar was in charge of the field activities.

Bells could be exempt from requisition under special circumstances, if they possessed historic or artistic value. This referred to bells with inscriptions, reliefs depicting saints, ancient bells and bells cast by famous masters. The Central Monument Committee in Vienna and the Conservator's Office of Dalmatia in Split, led by conservator Frane Bulić, were in charge of this. Bishop's ordinariates, episcopal consistories, pastors and priests participated on behalf of the church authorities.

At the beginning, the whole undertaking was aimed to be presented as amicable, patriotic and voluntary. Gradually, as things got worse, the undertaking became strictly mandatory with precisely defined criteria. Firstly, following detailed instructions, pastors drew up lists of bells and suggested the bells to be preserved. The conservator assessed the list according to set criteria and selected the bells to be exempt from the requisition.

The next step was to take down and collect the bells in appointed places. The first city to be appointed was Split and it was later followed by other cities. From there the bells were transported to factories to be processed.

The Coastal Command in Mostar hired contractors to do the field work and take down the bells from bell towers. Efforts were made to carry out the selection directly on-site in order to avoid transportation costs. When the bells were chosen at the collection centers the conservator visited, the parishes had to bear the costs of removing and returning the valuable bells, which was an additional and considerable expense for them.

The undertaking continued in 1916. Church authorities and the Monument Protection Agency carried out the undertaking mostly as instructed. In 1917, due to the long duration of the War, with the first requisition still not complete, the Ministry of National Defense issued a decree in May to start the second requisition. Much stricter criteria were laid down to seize the bells that had been left. Only bells cast before the year 1600 were to be preserved. Bells from a later date were to be spared only if they met special conditions. Instructions for the evaluation of the age and weight of the bells were sent out to pastors once again. The War ended and the undertaking was not complete. Many bells had a different fate. Some were turned into weapons, others got stuck in warehouses somewhere along the way.

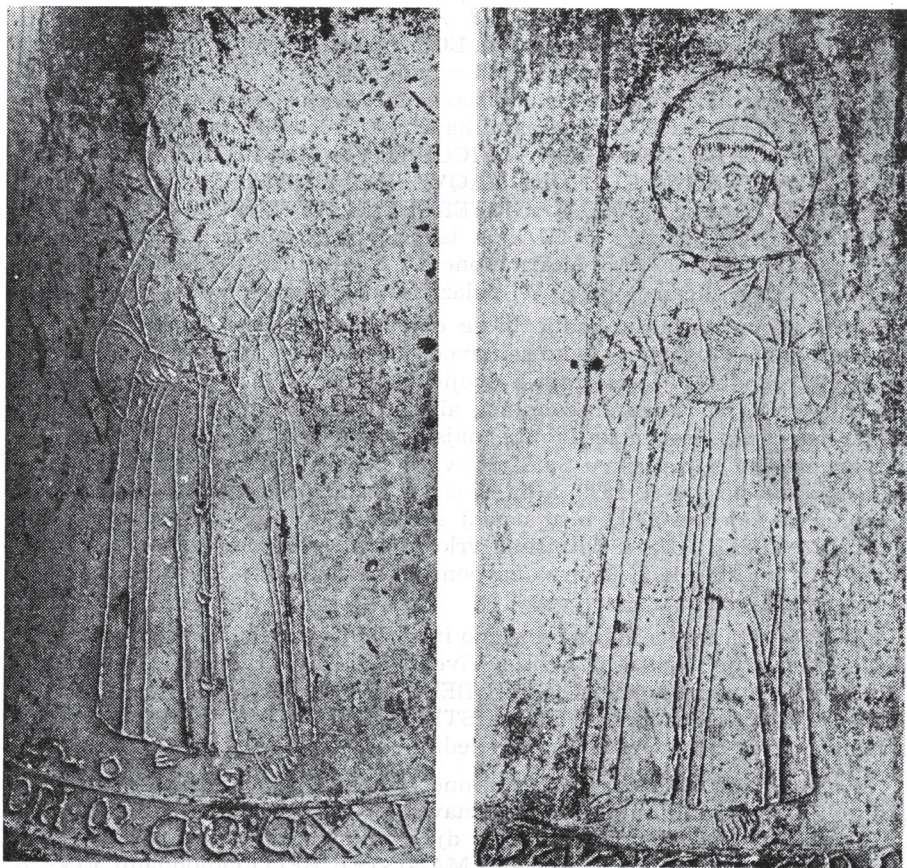
Many churches were left without any bells to perform the church service. For that reason, the purchase of new bells was started, bringing a heavy burden on the congregation. The bells were ordered from abroad. The Ministry of Commerce and Industry of the Kingdom of

Yugoslavia levied a customs duty on the bells, because the bells could have been purchased from national foundries. Due to the high demand, the price of bells skyrocketed after the War. Since the Early Middle Ages, bells had been a part of churches in Dalmatia. Many bells were cast in later periods in foundries in Venice and in Dalmatia, especially in Dubrovnik and Split. They were rather worn out because they had been used for such a long time or they fell into decay in tumultuous times. However, the mass bell requisition in the First World War dealt a heavy blow to this special kind of cultural monument.

Keywords: First World War, Dalmatia, conservation of cultural monuments, bells, Frane Bulić



*Slika 1. Malo zvono iz 11. stoljeća župne crkve u Pločicama u Konavlima*

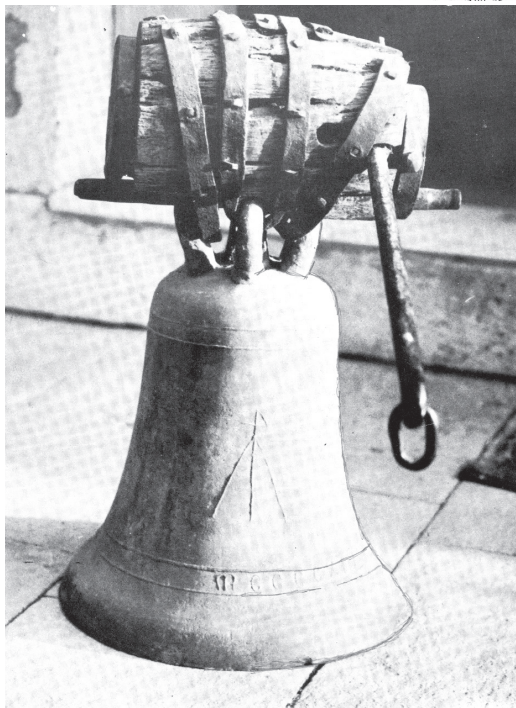


*Slika 2. Prikazi svetaca na zvonu franjevačke crkve u Zadru iz 1328. godine.  
Salio ga Bela Vivencije*



*Slika 3. Zvono na crkvi Gospe od krunice u selu Putnikovićima na Pelješcu oko 1350. godine.  
Salio ga Marko, sin Vendramina*

*Slika 4. Prikazi svetaca na jednom zvonu iz 14. stoljeća majstora Bela i Vivenciusa u Zadru*



*Slika 5. Zvono iz župne crkve u Janjini na Pelješcu iz 1414. godine. Vjerojatno djelo Vendramina i njegova sina Marka*



*Slika 6. Zvono iz crkve sv. Luke u Kučišćima na Korčuli iz 1422. godine*



*Slika 7. Zvono u crkvenoj zbirci u Blatu na otoku Korčuli iz 1439. godine. Vjerojatno je saliveno u Vendraminovoj ljevaonici*



*Slika 8. Zvono iz dominikanskog samostana u Dubrovniku iz 1458. godine. Djelo Bartolomea iz Cremona*



*Slika 9. Zvono iz crkve sv. Mihovila u selu Smokvici na Korčuli iz kasnog srednjeg vijeka*



*Slika 10. Zvono na gradskom satu u Dubrovniku iz 1506. godine. Salio ga je Ivan Baptista de la Tollis Rabljanin*



*Slika 11. Brončani kipovi koji udaraju sate na gradskom satu u Dubrovniku iz 1506. godine*



*Slika 12. Detalj zvona gradskog sata u Dubrovniku iz 1506. godine. Rad Ivana de la Tollisa Rabljanina*

Slika 13. Crteži reljefa na zvonu crkve Gospojne na Korčuli iz 1526. godine. Rad majstora De Polisa



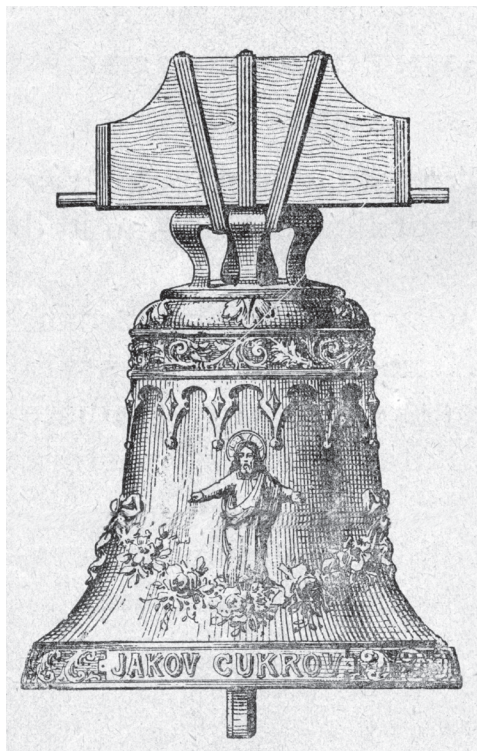
Slika 14. Zvono crkve u Klincima iz 1601. godine



*Slika 15. Zvono majstora Gaudencija Lastovca iz 1622. godine*



Slika 16. Crtež prikaza sv. Jurja na zvonu crkve sv. Marka u Korčuli iz 1923. godine



Slika 17. Crtež zvana na reklami ljevaonice Jakova Cukrova u Splitu iz 1907. godine